

Gergely Jenő

A MAGYARORSZÁGI KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS A FASIZMUS

(Különös tekintettel az 1930-as évektől 1944-ig)

A magyarországi katolikus egyház és a magyar katolicizmus kritikusan bár, de lényegében illeszkedett az 1919—1944 közötti hazai társadalmi-politikai rendszerhez. Ezt a rendszert a korszak legjelentősebb katolikus történésze, Szekfü Gyula találóan „szervezett ellenforradalomnak” nevezte.¹ Nem véletlen, hogy az autokratikus Horthy-rezsim rokonszenvezett a jobboldali, tekintélyvel alapuló hasonló kormányzati rendszerekkel. Ugyanígy a katolikus egyház sem talált sok kivetnivalót a „baráti” Olaszország fasizmusában (amely szemében elévülhetetlen érdemeket szerzett a lateráni kiegyezéssel), majd később a portugál, spanyol, lengyel vagy osztrák tekintélyuralmi rendszerekben. A magyarországi ellenforradalom magát kezdettől kereszténynek és nemzetinek vallotta. A jezsuita befolyás alatt álló Magyar Kultúra című folyóirat szerint az újkonzervatív jobboldaliság kritériumai a nemzeti gondolat fellángolása és a keresztény eszmerendszerhez való visszakanyarodás. A keresztény nemzeti államelv ebben az értelemben hangsúlyozottan konzervatív és alkotmányos jellegű, szemben áll a demokráciával és a liberalizmussal, de kizárja a totalitarizmust és a diktatúrát is.²

Magyarországon a nemzetiszocializmusnak és hazai változatainak nagy vonzerőt kölcsönzött szociális radikalizmusuk mellett az a jellemzőjük, hogy keresztény nemzeti köntösben jelentek meg. A katolikusok közül is sokan csak fokozati különbséget láttak a nemzetiszocialista eszmék és a hatalmon levő ellenforradalmi rendszer keresztény nemzeti ideológiája között. (A valóságban természetesen alapvető különbségek, sőt esetenként ellentétek álltak fenn az államrezon és annak ellenzékét képező szélsőjobboldali radikalizmus között.) A katolicizmus és a nemzetiszocializmus viszonyának elemzésekor az alapvető antagónizmusok mellett figyelembe kell venni azt a tényt, hogy annak hazai változatai megfeleltek a „keresztény” jelzőnek is. Míg német példaképük fokozatosan szembe fordult a pozitív kereszténységgel, Alfred Rosenberg faj- és vérmitoszára építve „újjogányságot” hirdetett, addig a magyar szélsőjobb — elenyésző kivételtől eltekintve — hangsúlyozottan kereszténynek vallotta magát. A különböző magyar-

¹ Szekfü Gyula: Forradalom után. Bp. 1947. 5.

² Nyisztor Zoltán: A jobboldali politika lényege és pályafutása. Magyar Kultúra, 1937. XXIX. évf. 48. köt. 275—276.; Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon 1890—1950. Bp. 1977. 11—48.

országi nemzetiszocialista pártok programjaikban a keresztény egyházakat nemcsak nem támadták, hanem éppen ellenkezőleg, a vallás és a keresztény erkölcs feltétlen védelmét ígérték és az egyházaknak az új rendben fontos szerepet szántak.³ Az már más kérdés, hogy majd későbbi hatalomra kerülésük után a programatikus ígéretekből semmi sem maradt. Például maga Szálasi Ferenc, a nyilasmozgalmak reprezentánsa végig gyakorló katolikus maradt, a jezsuiták vezette Manrézába évente lelkigyakorlatra vonult. A nyilasok egyenruhás alakulatai tüntető módon megjelentek az istentiszteleteken és az egyházi ünnepeken. „A kereszténységnek ez a fitogtatása meglehetősen zavarólag hatott a hívők, sőt gyakran még a papok és lelkészek ítéleteire is.”⁴ Így még inkább felkészületlenül érte őket az 1944–45-ös tragédia, ami a nyilas diktatúrában érte el tetőpontját.

1. Irányzatok a magyar katolicizmusban az 1930-as években

A katolikus egyházban és a katolikus társadalmi-politikai mozgalmakban az ellentétek kiéleződését és a differenciálódást az 1930-as években az egyre nyilvánvalóbbá váló totális fasiszta törekvések, a náciizmus németországi hatalomra jutása és nem utolsósorban ennek hatására nálunk is előretörő szélsőjobboldali, nyilas mozgalmak jelentkezése okozta. Az 1930-as évek derekától pedig a fasiszmus és a demokrácia erői között kibontakozó küzdelem, a német befolyás elleni harc, a fasiszmus és az antifasiszmus közötti antagonizmus differenciálta a hazai katolicizmust. Ennek nyomán *három alapvető irányzat* kialakulását különböztethetjük meg: a konzervatív irányzatot, amely az 1920-as években kialakított status quo fenntartására törekedett; a szociális reformokat kezdetben hivatásrendi szellemben sürgető, de politikailag a liberális katolicizmushoz, majd a kereszténydemokráciához közeledő antifasiszta irányzatot; és végül a szintén hivatásrendi indíttatású, de a reformokat a totális fasiszta diktatúrától váró „fasizálódó” irányzatot. A választóvonal közöttük a Magyarországon létesítendő fasiszta diktatúrával, illetve a náci Németországgal szembeni állásfoglalás volt.

A *konzervatív katolicizmus* fő ereje maga a felsőklérus, illetve az irányításával az 1930-as évek derekától működő Actio Catholica (AC—Katolikus Akció) volt. Ennek politikai irányvonalát a parlamentben és a közéletben az 1930-as években a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt képviselte. Ez a lényegében katolikus párt szemben állt a náciizmussal és a nyilasokkal, és különösen a szociális demagógiával és a fajmérettel. Programja a mérsékelt szociális reformok melletti konzerválás, a nagybirtokrendszer integritásának őrzése, és a legitimizmus szellemében az alkotmányos parlamentáris monarchia fenntartása volt. Külpolitikailag a területi revízió

³ A programokat ismerteti és egyházi véleményt mond róluk *Köztí-Horváth József: A magyarországi nemzetiszocialista pártok története, programja és jelenlegi állása. Magyar Kultúra, 1938. XXV. évf. 49. köt.*

⁴ *László T. László: Szellemi honvédelem. Róma, 1980. 12.*

igénye mellett az ország függetlenségének megőrzését, az egyoldalú elkötelezettségek elkerülését tartotta szükségesnek. Alapjában véve a Horthy—Bethlen-féle szisztémával azonosult, és a hatalom egyik konzervatív támasza volt. Ez kifejezésre jutott abban is, hogy a főpapság részese volt a törvényhozó hatalomnak (a felsőházban); beépült a végrehajtó hatalomba (főként a kultusz-kormányzatba és a szociális ügyek intézésébe); részt vett a gazdasági vezetésben (az agrárius szervezetek révén). Politikai konzekvenciája ennek a kormánytámogatás volt, sőt a keresztény párt 1931 végéig lényegében koalíciós partnerként funkcionált.⁵ A konzervatív katolicizmust ugyanakkor határozott, a pragmatizmuson túlmutató antikommunizmus, a demokratikus és a liberális irányzatok elítélése jellemezte. A polgári társadalom szekularizálódását előbbiek „bűneként” tudta be, és a magyarországi tőkés fejlődés deformációiból adódó lehetőségek révén összekapcsolta egy valláserkölcsileg motivált, mérsékelt antiszemitizmussal.

A magyar katolikus egyház és a konzervatív katolikus politika a Gömbös Gyula miniszterelnökségével kezdődő új érával szemben — amely az addigi hatalmi struktúra jobbra mutató átrendeződését is jelentette — tartózkodóvá vált. Ennek egyik jele volt, hogy a keresztény párt nem kívánt tovább osztozni a kormányzati felelősségben. Döntését már a Károlyi Gyula-kormány antiszociális intézkedései megérlelték. 1931. december 12-én a párt képviselői kivonultak a 33-as bizottságból, a kormányban a pártot képviselő Ernszt Sándor prelátus kanonokot pedig kötelezték, hogy mondjon le kultuszminiszteri tárcájáról. (A szakításra az okot a közalkalmazottak fizetésének újabb csökkentéséről szóló rendelettervezet szolgáltatta.)⁶ A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett. A Gömbös-kormány megalakulása után azonban egyre kevesebb reménye maradt a hatalomba való visszatérésnek. 1933-tól a parlamentben fokozatosan ellenzéki magatartást vett fel, politikájában inkább a kritika és az „ellenőrzés”, semmint a miniszterelnök reformterveivel szembeni megértés dominált. Az 1935-ös választásokon a keresztény párt „két tűz” közé került, amennyiben hagyományos szavazóit nagyrészt sikerrel hódították el tőle az átszervezett kormánypárt (Nemzeti Egység Pártja), és a Független Kisgazdapárt jelöltjei. Gömbös sikerrel szorította a jelentéktelenségbe a konzervatív-agrárius-legitimista keresztény pártot, amely ettől kezdve néhány évig megtapasztalhatta a keresztény nemzeti parlamentarizmus ellenzékének keserű kenyerét. A Gömbös-kormány reformterveivel és diktatórikus törekvéseivel a legitimista alkotmányvédelem jelszavát állították szembe, aminek hatékonyságát nagymértékben csökkentette antidemokratikus jellege és szociális érzéketlensége.⁷

Hogyan fogadta a hazai katolikus egyház és közvélemény a német nemzetiszocializmus hatalomra kerülését, majd a gleichschaltolás első híreit? A katolikus Nemzeti

⁵ *Gergely Jenő*: A politikai katolicizmus Magyarországon, 148—171.

⁶ *Márkus László*: A Károlyi Gyula kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968. 194—197.

⁷ Részletesen lásd *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968.

Újság 1933 június derekán reagált először az eseményekre. Ekkor még több volt a rokonszenv a fasizmus iránt, mint az aggodalom. „Vagyunk jó néhányan magyar katolikusok, akik meleg rokonérzéssel figyeljük Hitlerék harcát a kommunizmus és marxizmus ellen — írta a később antifasisztává lett Cavallier József. — Szívből üdvözljük a nemzeti gondolat és a nemzeti hagyományok érvényesítését és ápolását. Helyeseljük a pornográf irodalom kiirtását és a nemzetietlen, üzleti sajtó letörését. Megértettük és méltányoljuk az Erfüllungspolitik megtagadását, és kívánva-kívánjuk a német népnek egy nagy nemzeti érzésű és aktivitású táborba való tömörítését. Ám amennyire egyetértünk a célokkal, annyira helytelenítjük a módszereket! Már csak azért is, mert kockáztatják velük a célokat.”⁸ A célokkal való egyetértés az egyházüldözés kibontakozása előtt szinte teljesnek mondható. A módszerek — a diktatúra és az erőszak — kifogásolása ezen vajmi keveset változtat. A félhivatalos katolikus Nemzeti Újság nagy várakozással tekintett a nemzetiszocializmus jövője elé is. „A nemzetiszocializmus rendszeréből egyelőre hiányzik a pozitív kereszténység szelleme” — írták. Ezt azonban átmeneti állapotnak vélték, és a fejlődést az olaszhoz hasonlították: ott is időbe telt, amíg a fasizmus megbékélt az egyházzal (a lateráni egyezményekben). Az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus egyházzal való viszonya azonban éppen ellentétes módon alakult. A katolikusok azon reménye, hogy toleranciájuk eredményeként Hitlernek rájuk hosszú távon szüksége lesz, és a katolikus egyháznak a gyorsan megkötött birodalmi konkordátummal⁹ is szankcionált jogait a totális állam nem csorbitja, néhány év múlva fikciónak bizonyult. A magyar katolikus sajtó és az ott hangot kapó egyháziak mindenesetre egyes kedvezőtlen jelekből az ellentétek fokozódásának alternatíváját sem zárták ki. A náci állam totálissá válásával, a konkordátum sorozatos megsértésével és a zsidóüldözés kibontakozásával hamarosan megváltozott a „hivatalos” katolikus álláspont is a nácizmus megítélésében. Már 1934-ben kiadták magyarul Michael von Faulhaber, későbbi münchen-freisingi bíboros érsek náciellenes munkáját, „Zsidóság, kereszténység, germánság” címmel.¹⁰

A katolikus egyháznak a nemzetiszocializmushoz és hazai változataihoz való viszonyát egyértelműbbé tette XI. Pius pápa 1937. március 14-én kiadott „Mit brennender Sorge . . .” kezdetű enciklikája.¹¹ A pápa ebben egyértelműen és világosan elítélte a nemzetiszocializmus természet törvénybe ütköző, a keresztény hitelvekkel és erkölccsel össze nem egyeztethető tanait, illetve az ebből következő németországi egyházüldözést. A magyar katolikus sajtó részletesen ismertette az enciklikát.¹² Az

⁸ Cavallier József: Nemzeti szocializmus és kereszténység. Nemzeti Újság, 1933. június 11.

⁹ A birodalmi konkordátumot 1933. június 20-án írta alá Pacelli bíboros államtitkár és Papein alkancellár. Lásd Schöppe, L.: Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate. Frankfurt am Main, 1964.

¹⁰ Fordította Nyisztor Zoltán. Bp. 1934.

¹¹ Politikai és szociális enciklikák II. Szerk. Zsigmond László. Bp. 1970. 149—180.

¹² Például Közi-Horváth József a Katolikus Szemle LI, évf. (1937) 286—288.

Actio Catholica megbízásából Közi-Horváth József győregyházmegyei pap, az AC országos titkára mindenki számára érthető népies nyelven foglalta össze az enciklika elitélő állásfoglalását „Nemzetiszínű pogányság” című füzetében.¹³ Ezt a brosúrát összesen több mint egymillió példányban terjesztették az egyház és intézményei. A katolikus kritika a nácizmus vallástalanságát kifogásolta, és mint újpogányságot marasztalta el. A Rosenberg által a huszadik század új vallásaként megfogalmazott faj- és vérmítoszt állították a bíráló középontjába. Közi-Horváth ugyanakkor a fasizmus egyházellenességét átmeneti jellegűnek, félreértésnek állította be.

Az újpogányság elleni fellépés vallásérkölcsei érveit szolgáltatta Nyéki (Klemm) Kálmánnak, a budapesti Központi Szeminárium fiatal paptanárának két munkája: az 1937-ben megjelent „Kereszténység vagy faji vallás”¹⁴ és az 1941-ben kiadott „Vallás és faj” című könyve.¹⁵ Maga a katolikus püspöki kar 1937-ig hivatalosan nem foglalkozott a nácizmussal, illetve a hazai nyilasokkal. Az 1937—38 folyamán kibontakozó nyilas mozgalom azonban elkerülhetetlenné tette az állásfoglalást. Az 1937 őszi konferencián meglehetősen felemás határozat született: „A mai politikailag forrongó időkben szükséges, hogy papjainkat a szélsőségektől (pl. nyilasmozgalom) óvjuk. De szükséges, hogy egyes katolikus lapok is tapintatra és mérsékletre intessenek ilyen mozgalmakkal kapcsolatosan egyházi személyek magatartásának bírálatában.”¹⁶ A sommás határozatból kitűnik, hogy katolikus papok is részt vettek a nyilas mozgalmakban, de ezt a püspökök nem tartották kívánatosnak. Ugyanakkor helytelenítették a haladó, antifasiszta katolikusok fellépését is a nyilasok, pontosabban a velük tartó egyháziakkal szemben. (A mérsékletre intés elsősorban a Korunk Szavának és a körülötte gyülekezőknek szólt.)

Az 1930-as évek derekától a katolikus egyház által támogatott keresztény párt perifériára szorulását a különféle legitimista, agrárius-konzervatív és egyéb ellenzéki katolikus irányzatok koncentrálásával igyekeztek ellensúlyozni. Ezek a csoportok a keresztény világnézeti alapról, de más-más úton kerestek válaszokat az 1930-as évek első felének gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondásaira. Általában abban is egyetértettek, hogy elképzeléseiket a kormányzati politika ellen-alternatívájaként kell megfogalmazniuk. Már 1929-ben Keresztény Ellenzék néven Friedrich István régi párhíveiből új, de a fővárosra korlátozódó pártot alakított. 1933-ban pedig egy régi legitimista keresztényszocialista pap-képviselő, Griger Miklós plébános alakította meg a Nemzeti Legitimista Néppártot, amely élesen náci- és németellenes programot

¹³ Bp. 1937. Actio Catholica kiadása.

¹⁴ Bp. 1937. Stephaneum kiadása.

¹⁵ Bp. 1941. Szent István Társulat kiadása. Lásd ezekről *Beresztóczy Miklós: A magyar katolicizmus harca a nemzetiszocializmus ellen.* In: Meszlényi Antal szerk.: *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme.* Bp. 1947. 9—21.

¹⁶ Esztergomi Primási Levéltár (tovább: EPL), Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei (tovább: Ppki jkv.) 1937. október 21. I. pont. A püspökkari konferenciák tanulmányunkban hivatkozott napirendi pontjait teljes terjedelemben publikáltuk *A püspöki kar tanácskozásai 1919—1944* című, Bp. 1984. kötetben. Szerk.: Gergely Jenő.

fogalmazott meg. Griger a „szociális népkirályság” alternatíváját állította a gömbösi politikával szembe.¹⁷ A nagybirtokos arisztokrácia legitimista körei azonban gyanakvással figyelték kísérletét: a legitimizmus és a szociális gondolat összeegyeztetését. A keresztény politika egyház által katolikusként elismert fő vonulatát az 1925-ben alakult Keresztény Gazdasági és Szociális Párt jelentette. Ez a párt egyesítette magában a volt néppárti és keresztényszocialista irányzatot.¹⁸ Bár erősen kompromittálta magát a Bethlen-rezsimben való részvételével, 1931-ben új politikai, és külön agrárprogrammal lépett választói elé. Ezekben igyekeztek az agrárius nagybirtokos érdekeket némi szociális reformpolitikával összeegyeztetni, főként a városi középrétegek megnyerése érdekében.¹⁹ A párton belül állandó feszültségek forrása volt, hogy a keresztényszocialisták a kispolgári és munkásérdekek fokozottabb felkarolását, a fővárosi keresztény párt, a Keresztény Községi Párt pedig — amelyről külön lesz még szó — a jobboldali radikalizmus felé való nyitást szorgalmazták.²⁰

1936 decemberében kezdődtek meg a tárgyalások a keresztény világnézet alapján álló pártok és politikusok között, hogy az erők összefogására új pártot alakítsanak. Gróf Zichy János, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt elnöke 1937. január 26-ára hívta össze pártjának vezetőit, továbbá a Keresztény Ellenzék, a Nemzeti Legitimista Néppárt, a Keresztény Községi Párt képviselőit, valamint a tárgyalásokban részt vevő pártonkívüli képviselőket és felsőházi tagokat. A fúzió kimondását elhatározó értekezleten a Nemzeti Legitimista Néppártot Makray Lajos plébános, a Keresztény Ellenzéket Friedrich István és Tauffer Gábor képviselték. Pártonkívüliként Strausz István, Drobny Lajos és Béli Béla jelentek meg. Zichy János a keresztény világnézet és a Szent István-i gondolat társadalmi érvényesítését nevezte a közös célnek. „Feladatunk alkotmányos életünk lényegét és formáját minden körülmények között fenntartani és a nemzet politikai jogait ennek alapján felépíteni, illetve kibővíteni. További feladatunk állandóan szorgalmazni a jogfolytonosság helyreállítását és e célból a revízió, valamint a restauráció létrejövetelének következetes előkészítése. Az égető közgazdasági és szociális problémákat az egész nemzet számára, a tradicionális osztályok érdekeinek megóvásával akarjuk megoldva látni. . . Meggyőződésünk, hogy az evolúciót a tradícióval csak a keresztény gondolat

¹⁷ A Friedrich István vezette Keresztény Ellenzék 1929-ben alakult meg a Keresztény Községi Pártból kilépő fővárosi törvényhatósági bizottsági tagokból. Programját lásd *Friedrich István: Mi a teendő?* Zöld füzet I. Bp. 1929. március. Országos Levéltár K-149. BM. res. 1930—VII—3030/129. csomó.

¹⁸ 1925 decemberében a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt és az Országos Keresztényszocialista Párt fuzionáltak Keresztény Gazdasági és Szociális Párt néven. Első programjukat az 1926. április 17-i értekezleten fogadták el. *Nemzeti Újság*, 1926. április 18.

¹⁹ A KGSZP programját Czettler Jenő fogalmazta, és először ismertette 1931. május 31-én jászfényszarui választói gyűlésén. *Nemzeti Újság*, 1931. július 2.; *Országgyűlési Almanach* az 1931—1936. évi országgyűlésről. Szerk. Haefler István. Bp. 1931. 48—50.; A párt agrárprogramja 1932-ben jelent meg.

²⁰ A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programját lásd *Harminc év*. szerk. Riesz Lajos. Bp. 1933. 20—29.

és a keresztény politika képes úgy összeolvasztani, hogy ez a folyamat revolúcióra ne vezessen.”²¹

A résztvevők kimondták az Egyesült Keresztény Párt megalakítását, amely a parlamentben így 21 képviselővel rendelkezett. A párt ellenzéki pozíciót foglalt el, és ezt a parlamentben Ernst Sándor még aznap bejelentette.²² Az új párt elnöke gróf Zichy János lett. Alelnökök gróf Esterházy Móric és Csilléry András lettek. Az Intéző Bizottság tagjának Ernst Sándort, Friedrich Istvánt, Makray Lajost, Homonnay Tivadart, Petrovác Gyulát, Czeglédy Endrét, Kállay Tibort és Czettler Jenőt választották meg.²³

Az Egyesült Keresztény Párt magatartását, bel- és külpolitikai kérdésekben vallott részletes programját Zichy János drégelypalánki választóihoz intézett, 1938. augusztus 20-án kelt nyílt levelében fejtette ki.²⁴ Az Anschluss utáni helyzetben a gróf „okos, körültekintő külpolitika” folytatását szorgalmazta, amely a „rég barátokkal”, azaz Olaszországgal és Németországgal együttműködve keresi a trianoni béke revízióját, de „a legnagyobb súlyt kell helyeznünk arra, hogy a nagy nyugati demokráciák, különösen pedig Anglia figyelmét és rokonszenvét fel tudjuk kelteni Magyarország jövője, a magyarság külpolitikai érdekei iránt”.²⁵ A belpolitika tengelyébe a Szent Korona eszméjét állította, és a Szent István-i gondolat hangsúlyozottan magyar voltát állította szembe az „idegen eszmékkel”. Az idegen eszmék alatt Zichy elsősorban a nemzetiszocializmust és a bolsevik eszméket értette, elutasítva akár a jobb-, akár a baloldali radikalizmust, a felforgatást, a rendszer lényegén történő változtatást. Ezekkel szemben olyan organikus reformokat sürgetett, amelyek a konzervatív reformpolitika katolikus alternatíváját jelentették, merítve a szociális enciklikák útmutatásaiból.²⁶

A konzervatív katolicizmus ellenzéki szerepe azonban nem sokáig tartott. Imrédy Béla kormányra kerülésével egy olyan politikus jutott hatalomra, akinek nemcsak katolikus hite volt erős, hanem társadalmi reformelképzeléseiben messzemenően merített a katolikus szociális doktrínából is.²⁷ A Szent István év meghirdetése és összekapcsolása a Budapesti Eucharisztikus Világkongresszussal még inkább demonstrálta a kormányzat és a katolikus egyház újbóli egymásra találását. A keresztény párt és Imrédy együttműködését kétségtelenül zavarták a miniszterelnök

²¹ Nemzeti Újság, 1937. január 27.; Jövönk, 1937. január 30.

²² Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló (tovább: KN 1935.) XI. köt. 173. ülés (ü.) 1937. január 26. 3–4.

²³ Nemzeti Újság, 1937. január 27.

²⁴ Zichy János nyílt levele a drégelypalánki választókhoz. Röplap. Közölte Nemzeti Újság, 1938. augusztus 20.

²⁵ Ugyanott.

²⁶ XIII. Leó pápa 1891. május 15-i „*Rerum novarum* . . .” kezdetű enciklikáját közli Zsigmond László (szerk.): Politikai és szociális enciklikák I. köt., Bp. 1970. 169–210.; XI. Pius pápa „*Quadragesimo anno* . . .” kezdetű, 1931. május 15-én kelt enciklikáját lásd ugyanott, II. köt., 55–116.

²⁷ Imrédy szociális reformterveiről lásd *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp. 1970. 47–111.

1938 őszétől jelentkező diktatórikus törekvései. Az 1938 november második felében lezajlott események azonban azt bizonyítják, hogy a keresztény párt a rendszerben továbbra is a stabilizáló tényezőt jelenti. November 21-én pártközi értekezleten — a kormánypárti képviselők passzivitása mellett — az ellenzéki kisgazdapárti, polgári ellenzéki és kereszténypárti képviselők tiltakoztak a kormány tervezett házszabály-reviziója ellen. November 22-én Sztranyavszky Sándorral az élen 54 (majd rövidesen 62) képviselő kilépett a Nemzeti Egység Pártjából. A „disszidensek”, akiknek élén Sztranyavszky mellett a katolikus szerzetes-politikus, Kornis Gyula állt, az ellenzékkel összefogva november 23-án leszavazták a kormányt!²⁸ A rendszerben először és utoljára előállt kormánybuktatás példa nélküli volt, és a szisztéma zavarait jelezte. A bizalmi szavazásnál azonban az Egyesült Keresztény Párt képviselői Imrédy mellé álltak. Ez a tény nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kormánnyal szemben nem tudott kialakulni egy, a Horthy számára is posszibilis új kormányzati többség. Így Imrédy átmenetileg még a helyén maradhatott. A keresztény párt magatartása ugyancsak magyarázatra szorult, ezért egy a közvéleménynek szóló deklarációt adott ki ellenzéki magatartásának feladásáról és az Imrédy-kormány támogatásáról. Lépésüknek eszerint két oka volt: „Az egyik, hogy veszedelmes kísérletnek tartottuk a mai időkben kormányválság felidézését, a másik, hogy a kormány mellé állva, támaszt akartunk nyújtani annak az alkotmányos úton való haladásra.”²⁹ A keresztény párt az éppen meginduló békés területi revízió közepette — és a nyilasok látványos előretörésének idején — inkább vállalta a kormányzati folyamatosság biztosításának ódiúmat, mint egy bizonytalan kimenetelű kormánybuktatás konzekvenciáit. Ez a magatartás azonban a párt maradék erkölcsi-politikai tőkéjét is devalválta. Az ellenzéki és reformpolitika hívei a kisgazdapárt felé orientálódtak, míg a totális diktatúrában kiutat keresők a nyilasokhoz pártoltak. A kormányzat sem lett hálás Zichyéknek, mert az 1939-es választásokon a párt végül is öt mandátumhoz jutott, így a parlamentben éppúgy, mint a közéletben egy kivénhedt, agonizáló politikai alakulattá vált.³⁰ Ezen az sem változtatott, hogy megmaradva a kormánytámogatás platformján, 1943. november 15-én felvették a Keresztény Néppárt nevet, és meghirdették a visszatérést a néppárt eredeti programjához. A katolikus politika zsákutcájából a kiutat ekkor már nem ez jelenthette, hanem a kereszténydemokrácia zászlóbontása.³¹

A reformkatolicizmus. Az egyre tehetetlenebb és kompromittált konzervatív fő irányzattal szemben a haladó katolikusok — az egyház által egyébként végig inkább

²⁸ 1938. november 23-án a napirendi vitában 115:94 arányban szavazták le az Imrédy-kormányt.

²⁹ Nemzeti Újság, 1938. december 7.

³⁰ Az 1939. május 28—29-i — titkos szavazással lefolytatott — országgyűlési választásokon az Egyesült Keresztény Párt 8 mandátumhoz jutott, ebből 2 volt világi, 6 egyházi személy. Országgyűlési almanach az 1939—1944. évi országgyűlésről. Szerk. Haefler István. Bp. 1940. Később többen kiléptek.

³¹ A Keresztény néppárt alakulására lásd Nemzeti Újság, 1943. november 17.; Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló (tovább KN 1939.) XVIII. köt. 348. ü. 1943. december 1. 456—457. old. Zichy János gróf napirend előtti felszólalása.

csak tolerált, mint támogatott — demokratikus csoportja jelentette az egyik alternatívát. A liberálisnak vagy kereszténydemokratának nevezhető irányzat a püspöki karban alig talált támogatásra, bár orientációját nem tiltották meg, hisz ők is elfogadták a hierarchia tekintélyét, és dogmatikus kifogások sem érthették őket. Ez az irányzat élesen szembefordult a náciizmussal és hazai szövetségeseivel; szociális reformokkal átítatott demokráciát, általános titkos választójogot, demokratikus parlamentarizmust követelt, de nem szakított a legitimizmussal sem. Többségében olyan katolikus világi és klerikus értelmiségiek voltak, akik a katolikus közélet válságából a francia neokatolicizmus szellemében keresték a kiutat. Annak jeles gondolkodói — Maritain, Mounier, Dru — a kereszténydemokrácia elméleti-ideológiai koncepcióját állították a fasizmus és a katolikus korporativizmus ellenébe. A Jacques Maritain által megfogalmazott integrális humanizmus³² nemcsak az egyéni szabadság, a személyiség sérthetetlenlenségét jelentette, hanem a diktatúrákkal szemben a demokrácia politikai igénletét is.

A keresztény párttal és a konzervatív katolicizmussal elégedetlen elemek jelentkezésében elsősorban az egzisztenciájában megrendült keresztény középosztály és a kilátástalan helyzetbe jutott fiatal értelmiség igényei fogalmazódtak meg úgy, hogy ne kerüljenek szembe az egyházi vezetéssel. Katolikus egyetemisták, fiatal zsrnaliszták és egyes katolikus társadalmi szervezetek fiatal vezetői alakították meg már 1929 őszén a Wesselényi Reform Klub nevű szervezetet.³³ Szociális programjának középpontjában a nagybirtokrendszer túlsúlyának a felszámolása állt, a nincstelen parasztság — mint nemzetfenntartó erő — földhöz juttatása parcellázás útján, kisbérletek formájában. Elsőként a hercegprimáshoz, Serédi Jusztinián bíboroshoz fordultak, hogy az egyházi nagybirtokokat vegyék ki a zsidó nagybérlők kezéből, és adják bérbe a parasztnak. A memorandum aláírói között találjuk a későbbi Reformnemzedék vezérkarát, akik közül egyesek a szélsőjobboldalon kötnek majd ki (mint pl. Oláh György újságíró és Meizler Károly képviselő), mások Gömbös szolgálatába szegődnek (mint Aradi Zsolt vagy Balla Borisz), míg ismét mások a baloldal felé orientálódnak (így Katona Jenő vagy Barankovics István újságírók).³⁴ A földkérdés megbolygatása miatt maga az OMGE tiltakozott, és hamarosan elérték, hogy a belügyminiszter a Wesselényi Reform Klub működését betiltotta.

A gazdasági válság által kiélezett társadalmi feszültségek közepette a fiatal katolikus értelmiség Prohászka Ottokár püspök szociális reformeszméihez visszatérve kereste a választ a saját és a magyar társadalom problémáira. Gróf Széchényi György kereszténypárti képviselő kezdeményezésére, a budapesti katolikus egyetemi hallgatók Mária Kongregációjának közreműködésével, 1931. május 17-én megalakították a Prohászka Ottokár Társaságot, „egy ifjú, szociális kérdésekkel foglalkozó gárda”

³² *Maritain, Jacques: Humanisme intégral. Paris 1936.*

³³ Részletesen lásd *Sebestyén Sándor: A Bartha Miklós Társaság 1925—1933. Bp. 1981. 201—207.*

³⁴ A Wesselényi Reform Klub 1929. november 7-i memorandumja. Magyar Országos Levéltár. K-149. BM. res. iratok. 124. csomó, 1929-7-8550.; Pesti Napló, 1929. november 7.

szervezetét.³⁵ Széchényi szerint azok vesznek ebben részt, akik Prohászka „keresztény elvei alapján állva, szociális téren a komoly önképzéstől vissza nem riadnak, és a szociális tevékenységben ismerik fel a bolsevizmus egyetlen hatékony ellenszerét”.³⁶ Az útjára induló reformkatolicizmus tehát antikommunista velleitású, de ez nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a későbbiekben ösztönzést adjon a reális kérdésfelvetésekhez is. A Prohászka Társaság díszelnöke Schütz Antal egyetemi tanár, a neves piarista teológus, elnöke gróf Széchényi György lett. Társelnökei pedig a katolikus közélet reprezentánsai: Szekfü Gyula egyetemi tanár, Horváth Sándor domonkosrendi szerzetes professzor, a neotomizmus világhírű művelője, Pintér József katolikus pap, a katolikus legényegyletek vezetője, Griger Miklós plébános, legitimista képviselő, P. Tornyo Gyula jezsuita, Pethő Sándor tanár, a Magyarország szerkesztője, Sik Sándor piarista szerzetes tanár és költő, Kemenes Illés bencésrendi gimnáziumi tanár. Főtitkárok Mihelics Vid, a hivatásrendiség egyik magyar szakértője, katolikus „szociológus”, és Oláh György újságíró, titkárok pedig Aradi Zsolt és Katona Jenő lettek. Ez utóbbiak Pethő munkatársai voltak.³⁷

A Prohászka Ottokár Társaság szoros kapcsolatban állt az Egyetemi Ifjak Mária Kongregációjával, amely már korábban fontolgatta egy a szociális reform kérdéseivel foglalkozó folyóirat megindítását. Végül is Széchényi gróf vagyónára támaszkodva, 1931. júniusában került sor a *Korunk Szava* című folyóirat megindítására, az „Ifjú katolikusok folyóirata” alcímmel. Széchényi munkatársai kezdetben Katona Jenő és Aradi Zsolt voltak. Katona azonban átmenetileg kivált a szerkesztőségéből, mert nem értett egyet Aradi, Balla és társaik diktatúra felé mutató hivatásrendi elképzeléseivel.³⁸ Hamarosan kitűnt tehát, hogy a társaság annyira heterogén, hogy a tartós együttműködés lehetetlen. Széchényi ragaszkodott a katolikum tisztaságához, elismerte az egyházi felsőbbtség iránymutatását, és erről az alapról határozottan szembefordult a szélsőjobboldali radikalizmussal és a fasiszta eszmékkel. Maga Serédi hercegprímás is figyelemmel kísérte működésüket, akinek a gróf rendszeresen referált. 1932 januárjában azonban a hercegprímás kifogásolta, hogy a *Korunk Szava* az „ifjúkatolicizmus” fóruma, holott szerinte nincs ifjú- vagy öreg-katolicizmus, hanem csak egy, amit az egyház jelent. Széchényi akceptálta a kifogást, és így a *Korunk Szava* 1932. március 1-től „Aktív katolikus orgánium” alcímmel jelent meg.³⁹

A *Korunk Szava* által képviselt katolikus reformnemzedék belső meghasonlása Gömbös totális fasiszta kísérletének csúcspontján, illetve annak hatására, 1935-ben ment végbe. Ennek első jele volt, hogy a *Korunk Szava* fiatal szerkesztői 1935-ben önálló irodalmi kritikai folyóiratot indítottak *Vigilia* címmel. A *Vigiliát* Possonyi László szerkesztő tőkéjére alapozták, a szerkesztésben Balla Borisz és Aradi Zsolt

³⁵ Egyházi Lapok, 1935. április, 116. old.; Nemzeti Újság, 1931. május 12.

³⁶ Nemzeti Újság, 1931. május 12.

³⁷ Nemzeti Újság, 1931. május 19.

³⁸ Egyházi Lapok, 1935. április, 117.

³⁹ EPL Cat. 44/137—1932.

működött közre.⁴⁰ Az új katolikus folyóirat a francia katolikus irodalmat népszerűsítette és annak szellemében fogantak kritikái is. Amikor Aradi és Balla a politikába merültek el, Possonyi László nívós és haladó szellemű folyóirattá emelte a *Vigiliát*, amely valóban virrasztás lett az egyre sötétebb magyar szellemi „éjszakában”.

1935 azért is cezúra a reformkatolicizmusban, mert a parlamenti választásokon Széchényi és elvbarátai — miután új katolikus pártalakítási kísérleteikkel a püspöki kar sem értett egyet — a keresztény pártban szerepeltek, addig Aradi és Balla a kormánypárt és Gömbös reformpolitikája mellé álltak. (Balla Boriszt egyébként atyja révén baráti szálak is fűzték Gömbös Gyulához.) 1935 tavaszán Aradi Zsolt és Balla Borisz kiléptek a *Korunk Szava* szerkesztőségéből, és a kormány támogatásával *Új Kor* címmel saját folyóiratot indítottak, amely hamarosan hetilappá alakult át.⁴¹ Az *Új Kor* programadó vezércikkében bejelentették, hogy az ifjúkatolikusok Gömbös Gyula reformpolitikája mellé álltak. Ballaék a *Quadragesimo anno*-t úgy értelmezték, hogy annak javaslatai egy totális diktatúra révén, a liberalizmus maradványainak felszámolásával valósíthatók meg. Az ifjúkatolikusok legmarkánsabb csoportjának politikai irányváltását a katolikus közvélemény megdöbbenéssel fogadta. A keresztény párt vezére, gróf Zichy János nyíltan elmarasztalta őket. A klérus hivatalos közlönye, az *Egyházi Lapok* is úgy vélte, hogy Ballaék „fölfogásukban sok van, ami nem lehet katolikus”.⁴² Gömbös halála után a katolikus szociális tanokért lelkesülő Imrédy Béla, a későbbi miniszterelnök karolta fel az ifjúkatolikusokat. De élvezték a nagytöke egy részének támogatását is. Aradi Zsolt egyik beszámolója szerint báró Kornfeld Móric — konvertita nagytökés — kezességére több kölcsönt is felvettek. 1937-ben azonban a vállalkozás anyagi csődbe került. Az *Új Kort* eladták, és csupán a *Vigília* maradt fenn, amelyet apolitikus jelleggel Possonyi vitt tovább.⁴³

Amikor 1935-ben a *Korunk Szava* szerkesztősége kettészakadt, az antifasiszta és németellenes katolikus irányzatot képviselő Széchényi gróf a szerkesztést Katona Jenőre bízta. A folyóirat balra tolodott, és a haladó katolicizmus fórumává vált. A szerkesztőbizottság az említettek mellett kiegészült Horváth Sándorral, Molnár Kálmán legitimista pécsi jogászprofesszorról, Szekfű Gyulával és egy esztergomi főegyházmegyés pappal, Almásy Józseffel.⁴⁴ (Ez utóbbi, Almásy Pál altábornagy testvére, régi nemesi családból származott. 1919-ben Bécsben részt vett az ellenforradalmi szervezkedésekben. 1926-tól a budai Szent Imre Kollégium prefektusa volt, ahol kapcsolatba került az akkor joghallgató Barankovics Istvánnal is. 1936-tól Esztergom-vízivárosi plébános, majd 1939-től a budapesti Központi Szeminárium vicerektorává nevezte ki Serédi.)⁴⁵ Katona Jenő egyidejűleg a *Magyarság* című lapot is

⁴⁰ *Possonyi László*: Tettenérés. Bp. 1980. főleg 139—258.

⁴¹ *Egyházi Lapok*, 1935. április, 118. old.; *Vásárhelyi Miklós*: Katolikusok a szellemi ellenállásban. Beszélgetés Katona Jenővel. Literatura, 1980. 1 sz. 114.; EPL. Cat. 44/1677—1937.

⁴² *Egyházi Lapok*, 1935. április, 121.

⁴³ EPL. Cat. 44/1677—1937. Aradi Zsolt 1937. május 11-i levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz.

⁴⁴ *Vásárhelyi Miklós*: Idézett mű, 116.

⁴⁵ *Hölvényi György*: Felelősséggel a nemzetért, a katolikus elvekért. Beszélgetés Almásy Józsefről. (Interjú Almásy Pállal.) Új Ember. 1985. május 19.

szerkesztette. Az 1935—36 folyamán ott megjelent cikksorozatát „Magyar hitleristák” címmel 1936-ban könyv alakban is kiadták. A szerző portrékban, maró gúnnal figurázta ki a Gömbös-féle reformnemzedék néhány vezető alakját is, köztük Rajniss Ferencet, Milotay Istvánt, Antal Istvánt, Jurcsek Bélát, gróf Festetics Domonkost.⁴⁶ Ezek a politikusok valóban kivétel nélkül a szélsőjobboldalon kötnek majd ki.

Széchenyi György és társai a leghatározottabban a katolikus mozgalmakon és az egyházon belüli fasiszta, hitlerizáló törekvések ellen léptek fel. A katolicizmus hitlerizálásaként aposztrofálták az Új Kort is. 1937 áprilisában Széchenyi a *Korunk Szavában* nyíltan kifejtette, hogy „a hitlerizálás Magyarországon *expressis verbis* katolikus betegségnek mutatkozott, ... megfelelő erélyességű ellenállás hivatalos egyházi részről sem jelentkezett, amiért is zavartalanul terjeszkedhetett az *Actio Catholica* égisze alatt is”.⁴⁷ Széchenyi felismerte a fokozódó náci veszélyt, amely hazánkra és a katolicizmusra várt. 1937. május 26-án a képviselőházban interpellációt mondott el a németországi vallásüldözés tárgyában. A házelnök az interpelláló képviselőtől megvonta a szót. Az ifjú gróft elvbarátai is cserbenhagyták. Egyedül Griger Miklós plébános állt ki mellette, és helyeselte a náciizmus nyílt bírálatát. Széchenyi az interpelláció teljes szövegét megküldte a hercegprímásnak, és kérte támogatását. Kiállása valóban bátor tett volt, és Serédi hallgatólagosan tudomásul vette eljárását.⁴⁸

1937—38 folyamán Széchenyi több külpolitikai tárgyú interpellációt is intézett a kormányhoz, amelyekben kifogásolta az egyoldalú német orientációt, és figyelmeztetett az ország függetlenségének veszélybe kerülésére. A beszédek szövegét minden alkalommal előzetesen megküldte Esztergomnak.⁴⁹ Határozott fellépései kényelmetlenek voltak a formálisan ellenzéki, de a kormánnyal a konfliktust kerülő keresztény pártnak. A pártvezér Zichy János ezért felszólította Széchenyit, hogy távozzon a pártból, mire ő publikálta a meglehetősen kellemetlen tartalmú levélváltást. 1938 márciusában kilépett az Egyesült Keresztény Pártból.⁵⁰ Széchenyi gróf és elvbarátai — Katona Jenő, Szekfű Gyula, Pethő Sándor és mások — ekkortájt szakítottak a konzervatív keresztény politikai párttal, ami természetesen nem a hierarchia és a primás tudta nélkül, hanem, főleg ami Szekfű működését illeti, hallgatólagos beleegyezésével történt.

1938-ban a *Korunk Szava*, a *Vigília* és az *Emericana* nevű katolikus diákszervezet képviselői bekapcsolódtak a hazai népfront, a Márciusi Front néhány rendezvényébe is. Ezt az irányzatot erősítette a hivatásrendi mozgalmakkal szembe forduló keresztényszocialista szakszervezeti mozgalom is. A hatalommal

⁴⁶ *Katona Jenő: A magyar hitleristák.* Bp. 1936. Cserépfalvi kiad.

⁴⁷ *Korunk Szava*, 1937. április 15.

⁴⁸ EPL Cat. D/c. 1983—1937.

⁴⁹ EPL Cat. D/c. 1867—1938.

⁵⁰ EPL Cat. D/c. 1262—1938.

együttműködő keresztény párttal szemben és a hierarchiától eltérően „az újkatolicizmus olyan demokratizmust képvisel — írta róluk a kommunista Révai József —, amelynek kiindulópontja az a kiábrándulás, amit az ellenforradalmi Magyarország keresztény és népies ígéretei és a valóság közötti ellentmondás hívott életre”.⁵¹ A demokratikus irányzat potenciális bázisát részben az ifjúsági mozgalmak — a főiskolások, egyetemisták Emericana nevű szervezete és a parasztifjúság KALOT mozgalma (Katolikus Legényegyletek Országos Testülete) — és részben a keresztény szakszervezeti mozgalom jelenthette volna. A demokratikus irányba orientálódó katolicizmus következetlenségét a legitimizmushoz való kötődése, a hierarchiának való alárendelődése mutatta.

Kétségtelen, hogy az 1930-as évek második felében Szekfü Gyula köré kezdett kialakulni egy antifasiszta jellegű katolikus értelmiségi csoport, amely azonban kapcsolatban állt a konzervatív nagybirtokos és nagyfőkések körökkel, sőt magával Horthyval is. A szellemi készülődés fórumát kínáló Korunk Szava főmunkatársa lett 1937-től Griger Miklós, az ez évi 11. számtól pedig a lap élén Bajza József, Griger Miklós és Szekfü Gyula neve található Katona mellett. 1938-ban nagy veszteségek érték ezt a kört, amennyiben elhunyt Bajza, Griger és augusztus végén Széchenyi György is. Így az 1938. 15--16. számtól a folyóiratot Szekfü Gyula, Horváth Sándor és Molnár Kálmán alkotta szerkesztő bizottság támogatta. Végül is az Imrédy-féle sajtótörvény, az 1938: XVIII. tc. alapján 1938 végén a kormány betiltotta a Korunk Szava megjelenését is.

Tekervényesebb úton jutott el a kereszténydemokrata táborba Barankovics István, aki közéleti pályáját az Országos Magyar Katolikus Főiskolai Diákszövetség főtítkáráként kezdte az 1920-as évek végén. Mint „szentimrés” kollégista került kapcsolatba az új orientációt kereső katolikus személyiségekkel. Politikai pályáját azonban az 1935-ben alakult Deák Ferenc Társaságban kezdte, amely Pethő Sándor vezetésével „az alkotmányhű értelmiségi fiatalság eszmei közössége” volt.⁵² A konzervatív legitimista alkotmányvédő front pártok feletti ifjúsági szervezetének célja a diktatúras törekvések elhárítása és az alkotmányos rend védelme. A társaság elnöke gróf Dessewffy Gyula, aki egyben a Nemzeti Legitimista Néppárt, Griger pártjának titkára is volt. Dessewffy 1937 márciusában az Ország Útja címmel államtudományi és nemzetpolitikai folyóiratot indított. Munkatársként és társszerkesztőként Barankovics Istvánt választotta maga mellé.⁵³ Az Ország Útja programadó vezércikke találó, Dantetól vett mottóval kezdődött:

„Oh boldog Magyarország! Csak ne
hagyja magát félrevezetni már...”⁵⁴

⁵¹ Révai József: A kecskeméti találkozó háttere. Magyar Nap, 1938. február 24.; Korunk Szava, 1937. szeptember 1., október 1.

⁵² Pethő Sándor: A magunk útján. Bp. 1937. Szerk. Barankovics István. Deák Ferenc Társaság kiadása, 5.

⁵³ Gergely Jenő: Barankovics István. In: Politikuspályák. Szerk. Sánta Ilona. Bp. 1984. 291—303.

⁵⁴ Dante, A.: Isteni színjáték (Divina commedia). Paradicsom, XIX. 142—143. Babits Mihály ford.

A náciizmussal szembeni szellemi honvédelem, a Kelet és a Nyugat közötti hid-szerep, a szocializmus és a kapitalizmus közötti harmadik út katolikus programját fogalmazta meg Barankovics a folyóirat hasábjain. A magyarság szellemi és kulturális értékeit akarta összhangba hozni az európeárséggel, a nemzeti érdekeket a társadalmi reformokkal. A folyóirat a liberális katolicizmus szellemében szembefordult a fasizmussal, a fajelmélettel és az antiszemitizmussal. Barankovics a „hazai hitleráj” ellen több bátor hangú cikket is írt. Barankovics István az 1930-as évek derekán aktív tagja volt a legitimista Magyar Férfiak Szent Korona Szövetségének,⁵⁵ de nem vállalt részt a keresztény politikában, és ugyanígy elhatárolta magát az 1930-as évek közepén induló különféle hivatásrendi katolikus tömegmozgalmaktól is. Végül is a haladó antifasiszta katolikusok útjai 1939—1944 között a Jelenkor és a Magyar Nemzet hasábjain találkoznak majd.

A fasizmus felé orientálódó katolicizmus. A totális fasiszta diktatúra bevezetésére tett Gömbös-féle kísérlet fellazította a hazai hagyományos katolikus társadalmi-politikai kereteket. A katolicizmuson belül is jelentkeztek a fasizmushoz alkalmazkodó erők, amelyek a politika modernizálása, az őrségváltás igényével léptek fel. Ez az irányzat a legpregnansabban a keresztény pártnak a Wolff Károly és Csilléry András által vezetett, lényegében önálló fővárosi szervezetében, a Keresztény Községi Pártban jelentkezett. Társadalmi bázisa heterogén volt, de főként a fővárosi kispolgári és értelmiségi rétegekre támaszkodhatott. Erős szociális demagógiával dolgoztak, ami főleg antiszemitizmusban nyilvánult meg. A pártvezér, Wolff Károly az ellenforradalmi titkos társaságok egyik központi alakja volt, a kurzus vezetőivel, főként Gömbössel szoros kapcsolatban állt. Nem exponálta pártját a legitimisták mellett, elutasította az agrárizmust, és alig volt érintkezése a püspöki karral. Szekfü Gyula szerint a Wolff-párt „a valóságban egyáltalán nem volt igazi katolikus lelkületűnek mondható, nemcsak azért, mert az idők folyamán mind többet vett át a hitlerizmusból, politikájában pedig a hitlerista gondolatok térfoglalását, sőt megvalósítását egyengette. Vezetői között nem voltak egyházfők; a püspöki kar, melynek alig volt rá befolyása, mégsem tagadta meg, nem is igen tagadhatta meg, hiszen a hitlerizálás eleinte nem nyíltan, csak a titkos társaságokon keresztül történt; másrészt pedig a párt mint Budapest „keresztény pártja”, mindenkor kilépett a katolikus érdekek védelmében, érteve ez alatt a rég elavult barokk igényeket, melyeket a párt vezetői szinte groteszk módon próbáltak az ő hitlerizálásukkal összeegyeztetni”.⁵⁶ Wolffék a fővárosi plébániák számának gyarapításával és a nagyarányú templomépítésekkel, kegyúri terhek vállalásával nyerték el a klérus bizalmát. Az 1920-as és 30-as években ez a mentalitás gyakorolt hatást a közéleti katolicizmusra és a katolikus pártpolitikára a katolikus intézményeken keresztül, amelyek nagy része, főként a sajtó, Wolffék kezében volt.

⁵⁵ A hazai legitimisták politikai pártok feletti szervezetéről van szó. Lásd *Kardos József: A szentkorona-tan története 1919—1944.* Bp. 1985.

⁵⁶ *Szekfü Gyula: Forradalom után,* 96.

A párt vezére, Wolff Károly 1936-ban meghalt. A Keresztény Községi Pártban az egyértelműen fasiszta elemek kerekedtek felül, akik Csilléry András fogorvos mögött sorakoztak fel. A pártban a vezér halála után zavar támadt, de a konzervatív kereszténypárti vezetők — az ekkor leginkább mérvadó Ernst Sándor — nem tudták befolyásuk alá vonni és a szélsőjobboldali orientálódást mérsékelni.⁵⁷ A Keresztény Községi Párt égisze alatt, fiatal tagjainak kezdeményezésére, 1937 januárban megalakították az ún. Kékkeresztes Mozgalmat. A kékkeresztesek a katolikus ifjúságot akarták mozgósítani a hivatásrendi állam megteremtésére, amellyel egyidejűleg mérnének csapást a liberalizmusra és a marxizmusra. Az alakuló gyűlés vezérszónoka Közi-Horváth József győregyházmegyei pap, az AC országos titkára volt, aki az egyház támogatásáról biztosította a mozgalmat. Közi-Horváth a szociális reformokat sürgetve tagadta, hogy diktatúrára törnének. De a diktatúrára való törekvés tagadása már önmagában jelezte, hogy a korabeli közvélemény is a katolikus köntösbe bujtatott diktatúra veszélyét látta a kékkeresztesekben.⁵⁸ A Kékkeresztes Mozgalom kimondottan antibolsevista és fasiszta jellegét mutatja, hogy ezt az ifjúsági szervezetet az Antibolsevista Ligával közösen hozták létre.⁵⁹

1938—39-ben, a nyilasmozgalom sikereinek tetőpontján a Keresztény Községi Párt szétesett. Szavazóinak és tagjainak jelentős része a nyilasokhoz csatlakozott. Egyes képviselői és vezetői maguk is beléptek valamelyik nyilas alakulatba. A megmaradtak pedig 1939-ben feladták a párt keresztény jellegét és különállását, és egybeolvadtak az átszervezett kormánypárt, a Teleki-féle Magyar Élet Pártja fővárosi szervezetével.⁶⁰

A nyilasok előretörése és a hatalomhoz való közelkerülése a konzervatív katolicizmussal elégedetlenkedők új utakat keresésére is hatással volt. A katolikus politikának feléjük történő esetleges „nyitását” a nyilasok a vallás és az egyház iránti lojalitásuk, sőt hűségük demonstrálásával is igyekeztek megkönnyíteni. A „hivatalos” keresztény párttal elégedetlenkedő fiatalabb egyházi és világi katolikus politikusok 1937-ben Zalaegerszegen Péhm József (a későbbi Mindszenty) helybeli apátplébános elnökletével értekezletet tartottak. Az egyik főszereplő, a később nyilassá lett Meizler Károly szerint a fiatalok ki akartak lépni az elaggott keresztény pártból, és a Független Kisgazdapárt jobbszárnyával, a később szintén nyilassá vált Matolcsy Mátyás csoportjával akartak „új pártot alakítani, amely közéletet foglalt volna el a keresztény párt és a nemzetiszocialisták között”.⁶¹ Ez a fajta kiütkeresés a jobbfelé nyitást jelentette volna a csődbe jutott konzervatív keresztény politika és a politikai katolicizmus számára. Péhm ekkor határozta el, hogy 1938 áprilisban Budapestre

⁵⁷ EPL Cat. 46/2397—1936. Mihalovics Zsigmond kanonok jelentése Serédi Jusztinián hercegprimásnak.

⁵⁸ Nem akarunk diktatúrát! Nemzeti Újság, 1937. január 22.

⁵⁹ Csilléry András nyilatkozik. Nemzeti Újság, 1937. március 13.

⁶⁰ EPL 4270/1939. Csilléry visszavonult a politikától, és tanszéket kapott a debreceni orvostudományi egyetemen.

⁶¹ *Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty.* Buenos Aires, 1958. 192.

országos papi értekezletet hívnak össze a vezető plébánosok részére. A tanácskozást Péhm Nyisztor Zoltánnal, a Magyar Kultúra pap-szerkesztőjével együtt készítette elő. (A határozati javaslatokat Nyisztor dolgozta ki.)⁶²

Mi is volt Nyisztor és társainak ekkori elképzelése? Ez a szélsőjobboldal felé kiutat kereső katolicizmus a konzervativizmussal szemben radikális és szociális jelszavakat hangoztatott, és így próbálta a nyilasok vitorláiból kifogni a szelet. A fasizmust keresztényi szellemmel akarták megszelídíteni, és elvenni annak esetleges egyházellenes tendenciáit. A „hitlerizáló” irányzatot azonban a püspöki kar a katolikus diszciplinához való igazodásra figyelmeztette.⁶³ Mindezek ellenére Nyisztor Zoltán, aki ekkor már tekintélyes publicista és közéleti személyiség volt, 1938 márciusában — tehát még a tervbe vett értekezlet előtt — a katolicizmus és a nyilasmozgalom összefogását javasolta a hercegprímásnak. Előadta, hogy „már a Gömbös-féle választáskor⁶⁴ nyilvánvalóvá lett mindannyiunk előtt, hogy a keresztény párt akkori szervezetében, fejében, tagjaiban, elveiben és politikájában tökéletesen megbukott”.⁶⁵ Az 1935-ös kudarc után Nyisztor és a fiatal nemzedék követelte az őrségváltást a párt élén, de elutasították őket. Nyisztor szerint a keresztény párt szétesését és a fokozódó szociális elégedetlenséget jól kihasználó nyilas mozgalmat „feltartóztatni most már lehetetlennek látszik”. Főleg arra hívta fel a hercegprímás figyelmét, hogy a hadsereg tisztikara és a hivatalnokok nagy része már most nyilas érzelmű. Nyisztor Szálásival is közeli kapcsolatban állt. 1935-ben Szálasi már közös pártalakítást ajánlott fel neki. Nyisztor a katolikus egyházfő előtt nemcsak a nyilas pártvezér „jó katolikus” voltát bizonyította, hanem azt javasolta, hogy a katolikus mozgalmak működjenek együtt a nyilasokkal. Miután a történelmi fejlődés útja elkerülhetetlenül a nyilasok hatalomra jutása lesz, a katolikus egyház törekedjen arra, hogy a nyilasok törvényes úton jussanak hatalomhoz, mert ezáltal biztosítható lesz az egyház eddigi állása, előjogai, birtokállománya és közéleti pozíciói. Nyisztor Zoltán pápai kamarás javaslataira a hercegprímás nem reagált. Csupán annyit közölt vele, hogy javaslatait tudomásul vette, de nem nyilvánított azokról véleményt.⁶⁶

A hercegprímás elé került memorandum mutatja, hogy Nyisztor a nyilasok és a katolikusok összefogásának a gondolatával kapcsolódott be az egyébként legitimista Péhm József által kezdeményezett akcióba.⁶⁷ Az Anschluss napjaiban összeülő papi értekezleten a szervezők a nyilasokkal való *modus vivendi* megteremtését azzal indokolták, hogy csak velük együttműködve lehet elejét venni annak, hogy a katolicizmus ellenére kerüljenek hatalomra. Ez az akció azonban a püspöki kar, és személy szerint Serédi előzetes hozzájárulása nélkül történt. Lefolyásáról is a primást

⁶² EPL Cat. D/c. 1838—1938.

⁶³ EPL Cat. 44/1677—1937. Egyházi Lapok, 1935. április, 116—121.

⁶⁴ Az 1935. évi országgyűlési választásokról van szó, amikor a keresztény párti mandátumok száma az 1931-es választásokhoz képest a felére esett vissza.

⁶⁵ EPL Cat. D/c. 1496—1938.

⁶⁶ Ugyanott, Serédi 1938. április 4-i válasza.

⁶⁷ EPL Cat. D/c. 1838—1938.; Nemzeti Újság, 1938. május 6.

egyik részvevő bizalmasan tájékoztatta. A jelenlevők többsége — a katolikus hierarchia intencióit szem előtt tartva — a betervezett javaslatokat nem fogadta el. Ez is tanúsítja, hogy az alsópapság és a klérus középrétege többségében nem értett egyet a katolicizmus jobbra nyitásával. A konzervatív keresztény politika szélsőjobboldali irányban való megújítása 1938-ban a küszöbön levő titkos választások előestéjén, ismét kudarcot vallott. A párt szellemi vezére, Ernszt Sándor prelátus kanonok is szkeptikus volt a keresztény politika jövőjét illetően. A titkos választásoknak a keresztény párt már nem látta előnyét, mert tömegei — már amennyiben ilyenek maradtak — annyi meddő várakozás után főként a szélsőjobboldalon kötöttek ki.⁶⁸

A keresztény párt és a kisgazdapárt bomlástermékeként 1938 nyarán egy magát kereszténynek nevező nemzetiszocialista párt is keletkezett. A Keresztény Nemzetiszocialista Front 1938. június 13-án alakult meg. Meizler Károly és Béli Béla országgyűlési képviselők ezen a napon jelentették be gróf Zichy Jánoshoz, az Egyesült Keresztény Párt elnökéhez intézett levelükben a pártból való kilépésüket. Távozásuk okait 8 pontban foglalták össze, ami már egyfajta programszerű kritika volt a keresztény párttal szemben.⁶⁹ Meizler Károly a keresztény párt tagjaként pótválasztáson került be a parlamentbe az 1935-ös ciklusban. Béli Béla 1935-ben a NEP programjával lett képviselő, majd átlépett a keresztény pártba. Meizler Károly 1938. június 14-én jelentette be a képviselőházban, hogy elvi megállapodás jött létre 9 képviselő között Keresztény Nemzeti Szociális Front főcímmel és Nemzeti Kisgazdapáros és Munkáspárt alcímmel új párt alakításáról. Az új párt a későbbiekben Keresztény Nemzetiszocialista Frontnak nevezte magát. Meizler ekkor a parlamentben nem adott programot.⁷⁰ Az említett 9 képviselő: Meizler és Béli az Egyesült Keresztény Pártból; továbbá a Nemzeti Földműves és Munkáspárt 6 képviselője — Rakovszky Tibor, Matolcsy Mátyás, Horváth Ferenc, Lang Lénárt, Mózes Sándor és Némethy Vilmos —, akik korábban a Független Kisgazdapártból léptek ki, és 1938. március 23-án alakították meg külön pártjukat; végül ifj. Balogh István nyilas pártokat megjárt képviselő. Balogh azonban végül is nem csatlakozott a Keresztény Nemzetiszocialista Fronthoz, amelynek így 8 képviselője volt.⁷¹ A fasiszta típusú „keresztény” párt lapja 1939. január 1-től a Pesti Újság lett, amelynek Meizler volt a tulajdonosa. A különféle nemzetiszocialista, hungarista és nyilas szélsőjobboldali radikális pártok közül csak ez a párt nevezte magát kimondottan kereszténynek. Azt hirdette, hogy célja a keresztényszocializmus és a nemzetiszocializmus szimbiózisának a megvalósítása. Meizler és lapja 1944-ig a nyilas mozgalom klerikális szárnyát képviselte, amelyhez a későbbiekben más volt jobboldali kereszténypárti és Wolff-párti politikusok is csatlakoztak. A Keresztény Nemzetiszocialista Front csak az 1939. évi országgyűlési választásokra hozott nyilvánosságra pártprogramot, 1939 március

⁶⁸ *Maróthy-Meizler Károly*: Idézett mű, 166.

⁶⁹ Pesti Újság, 1938. június 14.

⁷⁰ KN 1935. XIX. köt. 330. ü. 1938. június 14. 743.

⁷¹ Virradat, 1938. június 20.; Pesti Újság, 1938. június 22.

első felében.⁷² A keresztény nemzetiszocializmus azonban nem bizonyult hosszúéletűnek. 1939 március derekán ugyanis a párt agrárius csoportja átlépett az új kormánypártba, a Magyar Élet Pártjába, Meizlerék pedig egyesültek a Salló János vezette Nemzeti Fronttal.⁷³

A katolikus egyházat közvetlenül is érintette az 1938 végén meginduló területi revízió, a Felvidék magyar lakta területeinek a visszacsatolása. A Csehszlovák Köztársaság magyarlakta területein 1920 óta erős keresztényszocialista mozgalom élt, amely a katolikus és magyar nemzeti kisebbségek együttes védelmét is szolgálta. Szlovákiában az 1930-as évek második felében két jelentős magyar párt működött: az Egyesült Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt. A két párt 1936. június 21-én Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) néven fuzionált. A visszacsatolás után, a Magyarországon működő párt első kongresszusát 1939. január 19-én tartották Komáromban, ahol a pártprogramot Jaross Andor pártvezér ismertette. Jaross a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztereként tagja lett a kormánynak is. A párt a parlamentben a kormányt támogatta és 26 mandátuma volt. A fúzió a keresztényszocialisták háttérbe szorulását eredményezte, és a felvidéki képviselők végül is kormánypártivá váltak.⁷⁴

2. „Szellemi honvédelem”

A határozottabb náciellenes és antifasiszta katolikus szellemi ellenállás 1938—39-től számítható.⁷⁵ Kétségkívül a katolikus egyház befolyását erősítették 1938-ban a Szent István király halálának 900 éves jubileumi ünnepségei és az ez alkalommal Budapesten tartott XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus rendezvényei is. Pacelli bíboros államtitkár, pápai legátus beszédei, a kormány katolikus tagjainak tüntető részvétele, a nagy tömegdemonstrációk növelték a katolikusok önértékét. Ez a seregszemle tüntetés volt a katolikus „harmadik út” mellett, a keleti bolsevizmus és a germán újpogányság ellenében, amint azt XI. Pius pápa 1937 tavaszán közreadott „Mit brennender Sorge...” és „Divini redemptoris...” kezdetű enciklikái is sugallták.⁷⁶ Az „akut veszély” nyilván a náciizmus volt; a kevéssel előbb megszállt Ausztriából és a birodalmi Németországból Hitler már nem engedte Budapestre a katolikus zarándokokat.

A közelkerült náciizmus annak hazai elvbarátait felbátorította, míg ellenfeleit aktív ellenállásra ösztönözhetette. Ezt tükrözi a katolikus Magyar Kultúra is, amelyben a korábban a hivatásrendi-autoriter rendszerekért lelkesülő Mihelics Vid „Összeomlott hidak” címmel határolta el a katolicizmust a náciizmustól. A Magyar Kultúra

⁷² Pesti Újság. 1939. március 5—március 12. közötti számai.

⁷³ Részletesen lásd *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták. Bp. 1966.

⁷⁴ MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archivuma. 685. fond 1. öe.

⁷⁵ *Vásárhelyi Miklós*: Idézett mű, 117. old. Katona Jenő nyilatkozata.

⁷⁶ XI. Pius pápa 1937. március 14-én kelt Mit brennender Sorge kezdetű és március 19-én kelt Divini redemptoris kezdetű enciklikáit magyarul lásd *Zsigmond László*: Idézett mű, 149—222.

szerint az Anschlusszal a katolicizmus és a német nemzetiszocializmus között minden hid összeomlott. Az eddigi hídépítés helyett gátakat kell építeni! „Most már mi is csak egyetlen feladatot látunk: harcot a német nemzetiszocializmus minden formája ellen az emberiség, az európaiság és a keresztény kultúra védelmében.”⁷⁷ A Nemzeti Újság — már az ünnepek után — nagy cikkben leplezte le a nyilasok álkereszténységét és egyházpolitikai szándékait. A nyilasok magukat „a magyar szociális Krisztus országa” megteremtőinek hirdetik, de eközben alapjukban akatolikus tanokat, fajmádatot és nemzeti forradalmat hirdetnek. Kifogásolta a nyilasok földosztó demagógiáját. A népközösség, a faj és a vér mítoszának náci importját a leghatározottabban elítélte. A cikk végső konklúziója az volt, hogy a magyar katolicizmus és a magyar náci útja sohasem találkozhat.⁷⁸ A püspöki karból is egyre gyakrabban hangzott el figyelmeztetés a fasiszta törekvésekkel szemben. Hanauer Á. István váci püspök 1939. évi, papsághoz szóló körlevelében elmarasztalóan szólt az új eszmeáramlatokról, elítélte a fajelméletet és a totalitarizmust. A papságot a náciizmussal szembeni ellenállásra és a katolikus hitelvek tisztaságának őrzésére szólította fel.⁷⁹

Az 1939-es választásokon a nyilasok meghirdették a hatalomátvételt. A főpapság igyekezett velük szemben az alkotmányos erők pozícióit javítani. A keresztény párt vezére, Zichy gróf azt kérte a hercegprímástól, hogy a papságot mozgósítsa a párt támogatására, és tagadja meg a katolicitást a különféle nyilas pártoktól, amelyek kereszténynek nevezik magukat.⁸⁰ Zichyék azt is szerették volna elérni Serédinél, hogy akadályozza meg katolikus papok szereplését a kisgazdapártban. Varga Béla esete azonban azt példázza, hogy a püspöki kar e téren óvatosan járt el.⁸¹ A hercegprímás által aláírt 1939. május 12-én kelt választási körlevél a megfontoltságra, a józanságra, a keresztény alkotmányosságra hívta fel a választók figyelmét. A bonyolult politikai helyzetben a türelmetlen, meggondolatlan és veszélyes szövegeket hangoztatók nem szolgálják „a haza és az egyház” érdekeit. A primás szövege közvetve a nemzetiszocialista forradalmat hirdető nyilasok ellen irányult és a konzervatív keresztény párt mellett akart mozgósítani — nem sok sikerrel.⁸²

A szellemi honvédelemben elsősorban a haladó katolikus csoportok aktívizálódtak. Egyik fórumuk az 1938. augusztus 25-én útjára induló Magyar Nemzet lett. A politikai napilap a liberális nagytőkésék és a legitimista nagybirtokosok németellenes, nyugatbarát köreinek adott hangot. A Magyar Nemzet első szerkesztője a már említett Pethő Sándor lett⁸³, aki igyekezett a lap munkatársai közé a

⁷⁷ *Mihelics Vid*: Összeomlott hidak. Magyar Kultúra. 1938. 18. sz., 133.

⁷⁸ Mít hirdet a nyilasok egyházpolitikája? Nemzeti Újság, 1938. augusztus 14.

⁷⁹ Nemzeti Újság, 1939. január 14.

⁸⁰ EPL Cat. 24/2150—1939.

⁸¹ *Gergely Jenő*: A püspöki kar tanácskozásai, 46—47.

⁸² EPL 3083/a-1939.

⁸³ Pethő Sándor 1938-ig a Magyarország című lap szerkesztője volt. Lásd Vida István: Három Chorinlevél. Századok, 1977. 2. sz. 368.

legjobb tollú írókat megnyerni. Így pl. 1939 elején felfigyelt Almásy József bátor hangú cikkére a Magyar Sionban, amelyben a Korunk Szava betiltása ellen tiltakozott.⁸⁴ Így Almásy előbb külső, majd főegyházmegeyi engedéllyel belső munkatársa lett a Magyar Nemzetnek, miközben 1939 nyarától a Központi Szeminárium vicerektora is volt. A németek követelésére Pethő Sándornak le kellett mondania tisztéről, és 1940. augusztus 25-én Balatonfüreden autóbaleset áldozata lett. (A temetési szertartást Almásy József végezte.)⁸⁵ Pethő szellemi örökségét, cikkeinek gyűjteményes kötetét tanítványa és pártfoglaltja, Barankovics István adta ki.⁸⁶

Időközben Barankovicsból jönevű újságíró és szerkesztő lett. Az Ország Útja mellett 1939. augusztus 22-től a Kis Újság és az Esti Kis Újság című, független politikai napilag segédszerkesztője és külpolitikai rovatvezetője volt.⁸⁷ Kétségkívül jó érzékkel tájékozódott a külpolitikai kérdésekben. Korán felismerte, hogy a magyarság sorsára a külpolitikai tényezők döntő hatást gyakorolnak. Külpolitikai szemléi a revíziós sikerek mámorában és a német fegyverek győzelmeinek tetőpontján is a lehetőségekhez képest objektív tájékoztatást nyújtottak.

1939. október 1-én jelent meg Katona Jenő szerkesztésében és kiadásában a Korunk Szava utódjaként a Jelenkor. A Széchényitől kölcsönvett folyóiratcím a nagy szellemi örökség vállalását és ébrentartását is jelezni kívánta. 1940-től a szerkesztő bizottság tagja volt Horváth Sándor, Szekfű Gyula és Molnár Kálmán. Kezdetből rendszeresen publikált a Jelenkorban Almásy József is.⁸⁸ A fent említett újságok és folyóiratok elsősorban a katolikus intelligenciának és középosztálynak szóltak, de hatásuk, szellemi kisugárzásuk ennél jóval szélesebb volt. Hatékonyságukat azonban nagy mértékben csökkentette a hivatalos egyházi vezetés velük szemben inkább burkoltan, de esetenként nyilvánosan is megmutatózó bizalmatlansága.

A hivatalos egyház továbbra sem vállalta a hívek egyértelmű és nyílt politikai orientálását. Ilyen kérdésekről csak kényszerhelyzetben nyilatkoztak. Amikor 1942 februárban a mendei plébános kérdést intézett a hercegprímáshoz, hogy foglaljon állást a nyilas mozgalom és a nemzetiszocializmus tekintetében, Serédi a kérdést a tavaszi püspöki konferencia elé vitte. A határozat így szólt: „Ha eretnokség, ne legyen katolikus tagja; ha közömbös, maradjanak a hívek a pártban, és érvényesítsék ott a katolikus elveket. Esetleg az AC keretében lehetne az eszmék kicserélésével tisztázni a helyzetet. Nagy baj ütőképes katolikus politikai párt hiánya. Az állásfoglalás Öminenciája véleménye szerint az Apostoli Szentszékhez tartozik, amely már behatóan foglalkozott a kérdéssel, de a fenti mozgalmakkal szemben cenzúrát nem

⁸⁴ Magyar Sion, 1939. január 8.

⁸⁵ *Kükedi József*: Almásy József (1898—1944) Kézirat. A szerző fontos életrajzi mozzanatokot tárt fel. Továbbá Hölvényi György idézett interjúja Almásy Pállal.

⁸⁶ A két kötet megjelenése is bizonyítéka, hogy Barankovics Pethő Sándort — aki egyébként történelemszakos tanár volt — tekintette példaképének.

⁸⁷ A főszerkesztő gróf Dessewffy Gyula volt. A lap 1945 után a Független Kisgazdapár újságja, Dessewffy pedig a párt egyik vezetője lett.

⁸⁸ Kükedi József idézett kézirata.

alkalmazott. Ez a sokszor jóhiszemű párthívekkel szemben annál kevésbé volna alkalmazható a püspöki kar részéről.”⁸⁹ A primás ebben a szellemben tájékoztatta a mendei papot.⁹⁰ A püspöki kar egyes tagjai azonban szükségesnek vélték a lelkészkezdő papság orientálását a politikai és közéleti kérdésekben. Az 1943. őszi konferencián báró Apor Vilmos győri püspök sürgette az ilyen állásfoglalást, főként a szélsőséges mozgalmakkal szemben, továbbá a földkérdésben és a nemzetiségi kérdésben. A hercegprimás még ekkor is veszélyesnek tartotta a politikai irányítás adását, és inkább a belső bizalmas tájékoztatást és az ad hoc állásfoglalást látta célravezetőnek.⁹¹

1942–43 folyamán úgy tűnt, hogy a nyilasok végleg a magyar politika perifériájára szorulnak. Nyisztor Zoltán, aki ekkor már pápai prelátus és az AC sajtóosztályának a vezetője is volt, elismerte, hogy a nyilas mozgalom megbukott. De továbbra is úgy vélte, hogy a nyilas mozgalom „nagy tömegeiben a mi katolikus híveink közül került ki, s . . . annak vezetői és hangszerelői bármit hibáztak is a nemzeti élet egysége és a kereszténység szellemi állaga ellen, a katolikus tömegek nem az ilyen kisiklásokért, hanem csak bizonyos szociális igazságokért lelkesedtek” — írta.⁹² A nyilas vezetők közül jó néhányan valóban korábban a katolikus mozgalmakban működtek. A Nyilaskeresztes Pártban a klérus „képviselője” Maróthy-Meizler Károly, korábban keresztény párti képviselő volt. Hasonlóképpen a keresztény pártból, annak keresztényszocialista frakciójából került a nyilasokhoz Tauffer Gábor volt parlamenti képviselő. Hozzájuk hasonlóan kimondottan klerikális beállítottságú volt Abonyi Ferenc és gróf Serényi Miklós nyilas képviselő, és Mohay-Mohaupt Gyula, a nyilas párt vezető tanácsának a tagja. A régi Wolff-pártból került a nyilasokhoz Temesváry László fővárosi törvényhatósági bizottsági tag, aki a nyilas párt hetilapjának a tulajdonosa volt.⁹³

Az egyház, élén Serédi bíboros hercegprimással nem akadályozta az antifasiszta, nyilasellenes katolikusok működését sem. Serédi magatartását Szekfű Gyula találóan jellemezte: „A hercegprimás jámbor, tiszta szándékú ember volt, aki azonban korábban könyvekkel párnázott négy fal között élt. . .”⁹⁴ Az újpogányság közeledő veszélyét világosan látta, és Szekfűt, mint az esztergomi katolikus nyári egyetem vezetőjét „antihitlerista munkájában” támogatásban részesítette.⁹⁵

Egyházi engedéllyel, esetenként nihil obstattal jelentek meg a haladó katolikusok náciellenes művei is. Ezek közül a legjelentősebb vállalkozás az Almásy József által szerkesztett „Katolikus írók új magyar kalauza” volt, amely 1940 karácsonyán jelent

⁸⁹ EPL Ppki jkv. 1942. március 11. 6. pont.

⁹⁰ EPL 1424/1942.

⁹¹ EPL Ppki jkv. 1943. október 6. 11. pont.

⁹² *Nyisztor Zoltán*: Olvasni a csillagokban. Egyházi Lapok, 1944. január, 272.

⁹³ Közli *Adriányi, Gabriel*: Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte. 1895—1945. Mainz 1974.

⁹⁴ Serédi Jusztinián OSB 1908—1927 közötti római működésére utal.

⁹⁵ *Szekfű Gyula*: Forradalom után, 100. Az esztergomi nyári egyetemek az 1930-as évek derekán indultak. Céljuk nem utolsósorban a nácizmussal szembeni szellemi honvédelem volt a tudomány területein.

meg, de nem egyházi kiadónál, és nem kapott nihil obstatot, csak imprimaturt.⁹⁶ Az esztergomi főegyházmege engedélyére azért volt szükség, mert a szerkesztő Almásy ekkor a Központi Papnevelő Intézet vicerektora vagy oeconomusa (azaz „gondnoka”), segédszerkesztője pedig Péterffy Gedeon, a Pázmány Péter Tudományegyetem lelkésze volt. A tekintélyes terjedelmű kötethez maga Hamvas Endre esztergomi kanonok, budapesti általános érseki helytartó írt kísérő szavakat. A 17 munkatárs közül mindössze három volt világi: Cavallier József, az Országos Szociálpolitikai Intézet főttkára, a Nemzeti Újság főmunkatársa; Katona Jenő, a Jelenkor főszerkesztője és a Magyar Nemzet főmunkatársa; és végül Szekfű Gyula professzor. A 14 klerikusból kettő szerzetes: Horváth Sándor dominikánus teológus, több éven át a svájci Fribourg és az ausztriai Graz egyetemén tanított, különösen tomista tulajdonelméletével gyakorolt nagy hatást német nyelvterületen. A másik a piarista Sik Sándor, ekkor már a szegedi egyetem professzora volt. A világi papok közül öten az esztergomi főegyházmegeből kerültek ki, és mint ilyenek, csak Serédi előzetes engedélyével vállalhatták a szereplést.⁹⁷

A több mint ötszáz oldalas kötet címe az ellenreformáció nagy katolikus hitvédőjére, Pázmány Péter bíboros érsekre utal, akinek „Az igazságra vezérlő kalauz”-a a reformáció idején a hitelvek és a nemzeti függetlenség kérdésében mutatkozó zűrzavar közepette nyújtott útmutatást. Almásy József előszava szerint most ezzel a kötettel ők is ilyen kalauzt adnak az olvasók kezébe, vagyis a katolikus híveknek a modern kor eszmei zűrzavarában akarják megmutatni az erkölcsileg helyes utat, a közélet és a magánélet legfontosabb területein. A filozófiai-teológiai alapvetést Kecskés Pál professzor, és még inkább Horváth Sándor tanulmánya szolgálta, amely messze kiemelkedik tudományos igényességével a többi írás közül. A neotomista filozófia ragyogó összefoglalásával szinte nevetségessé tette a zavaros náci elméletet. Ennek a náci ideológiának tételes katolikus kritikáját adta Erdey Ferenc, a Központi Papnevelő Intézet spirituális, aki A. Rosenberg: *Der Mythos des XX. Jahrhunderts* című hírhedt könyvét bírálta. A náciellenes irodalom ismert művelője, Nyéki Kálmán teológus pedig „Vallás és faj” című tanulmányában J. W. Hauer tübingeni egyetemi tanár által a vér és faj mítoszára épített „germán vallást” vette bonckés alá, kimutatva antagonizmusát a katolicizmussal. A szerkesztő Almásy József „A magyar katolikus politika alapjai” címmel a kötet politikai konklúzióit foglalta össze, mély kritikáját adva az ellenforradalmi rendszer keresztény nemzeti politikájának. A többi szerző a

⁹⁶ Bp. 1941. Ardói kiadása.

⁹⁷ A könyv tartalomjegyzéke: Szerkesztő (Almásy József): *Mit akartunk*. — *Dr. Hamvas Endre* érseki helytartó: *Előszó*. — *Ijjas József*: *Szólott az Úr*. — *Kecskés Pál*: *Korunk bölcselete*. — *Horváth Sándor OP.*: *A természetjog rendező szerep*. — *Erdey Ferenc*: *Az igazság birodalma és az ember*. — *Tiefenthaler József*: *A modern ember lelki életének problémái*. — *Murcell Mihály*: *Család és nevelés*. — *Péterffy Gedeon*: *Ifjúságunk és az Egyház*. — *Cavallier József*: *A keresztény szociális reform*. — *Sik Sándor*: *Irodalom és katolicizmus*. — *Somogyi Antal*: *Modern egyházművészet Magyarországon*. — *Werner Alajos*: *Egyházi zene és modern lélek*. — *Szekfű Gyula*: *Magyar katolikus történetfelfogás*. — *Nyéki Kálmán*: *Vallás és faj*. — *Ibrányi Ferenc*: *Politika és erkölcs*. — *Almásy József*: *A magyar katolikus politika alapjai*. — *Katona Jenő*: *A Vatikán politikája*. — *Dr. Marcell Mihály*: *Befejezés*.

katolikum és a művészetek, az irodalom, a zene viszonyával foglalkozott. Ibrányi Ferenc a politika és az erkölcs kapcsolatrendszerét vizsgálta, Katona Jenő a Vatikán politikájáról írt tanulmányt, míg Szekfű Gyula a magyar katolikus történeírás feladatait elemezte.

A katolikus kalauznak abban volt a jelentősége, hogy a figyelmes olvasó — elsősorban a katolikus klérus és értelmiség — számára egyértelművé tette a fasiszta eszmék és a belőlük következő politika elutasítását, összeférhetetlenségét a katolicizmussal. Ugyanakkor, bár inkább csak teoretikus jelleggel, de felvázolta egy valóban katolikus társadalomfelfogás és közéleti magatartás normáit is.

Almásy József itteni gondolatait továbbfejlesztve, önálló kötetben adta közre a keresztény politika bírálatát. „A tízparancsolat a közéletben” című füzeté 1942 október közepén jelent meg, nagy feltűnést keltett és éles támadások érték a jobboldalról.⁹⁸ A szerző ellen az 1940-es évek elejétől megindult támadások Esztergomban is gyanússá tették. Serédi részint ezért, részint megromlott egészségi állapota miatt, Almásyt 1942. április 20-án felmentette szemináriumi vicerektorságából, és a Szent Kereszt Egyesület vezető lelkészévé nevezte ki (amelyről külön fejezetben szólunk).⁹⁹ Almásy József fenti művét közeli barátjának, Szekfű Gyulának ajánlotta. A könyv biznysága annak, hogy a jobboldali radikalizmussal szemben Almásy és elvbarátai a konzervatív katolicizmustól eljutottak a liberális-demokratikus táborhoz. „A liberalizmus — mint ma már tisztán látjuk — írta Almásy —, nagy értékekkel is megajándékozta az emberiséget, elsősorban a jogrenddel és a jogbiztonsággal. A szabadság keresztény gondolatmenet szerint elsősorban jogrendet és jogbiztonságot jelent, a természetjog zavartalan érvényesülését.”¹⁰⁰ A Quadragesimo anno téves értelmezésével szemben kifejtette, hogy abban az eredeti elképzelés szerint a központi kérdés a gazdaság átszervezése, a gazdaságilag gyengék védelme volt. Ausztriában — ti. Dolfuss-ék nem ezt valósították meg, hanem csak a diktatúra leplezésére használták fel. A pápai elképzelés lényegéhez tartozik ugyanis az autonómia, az egyén és a közösség függetlensége az állammal szemben: ez pedig nincs meg a diktatúrákban. A pápa nem akart új politikai rendszert, katolikus etatizmust ajánlani. „Ezért nem tesznek jó szolgálatot az egészséges szociális gondolkodásnak azok, akik a hivatásrendiséget, mint az új katolikus politikai programot, a katolikus államformát ünneplik.”¹⁰¹ Almásy könyvének a demokráciát igénylő kitételei nagy vihart provokáltak a katolikus mozgalmakban. Még inkább egyetérthetünk elemzésével a hazai rendszer keresztény voltáról. Szerinte az ellenforradalom eredményei mindennek, „éppen csak par excellence keresztény politikai cselekedetnek, keresztény szociális alkotásoknak nem nevezhetők... éppen a keresztény erkölcsi elveknek a jogban, politikai relációkban, alkotásokban és főleg a politikai gondolkodásban való

⁹⁸ *Almásy József*: A tízparancsolat a közéletben. Bp. 1942. Árkádia kiadása. A könyv nihil obstat-tal jelent meg.

⁹⁹ *Kükedi József* idézett kézírata.

¹⁰⁰ *Almásy József*: A tízparancsolat a közéletben, 29—30.

¹⁰¹ Ugyanott, 153.

érvényesülésével lehetünk méltán elégedetlenek.”¹⁰² A keresztény nemzeti politika csak jelszó volt. „Így lett az univerzális evangéliumi tanításból faji türelmetlenség, antiszemitizmus, jóformán minden pozitív célkitűzés, eszmei tartalom nélküli negáció.”¹⁰³

A klerikus Almásy súlyos megállapításai elsősorban a katolikus hivatásrendi mozgalmak vezetőinek éles támadásait váltották ki. Ezek a kritikát nem tűrve, a szerzőt egyenest a marxista tanok átvételével vádolták, holott azokhoz valóban semmi köze sem volt. Freesz József, Ikvay Pfeiffer László és mások támadó írásai az Új Élet és a Nemzeti Újság hasábjain láttak napvilágot.¹⁰⁴ Maga Serédi hercegprímás — mint egyházi előljárója — többször is figyelmeztette Almásyt, és 1943-ban a neki előbb megadott publikálási engedély visszavonását is kilátásba helyezte.¹⁰⁵ Nyilván nem csak egyre jobban elhatalmasodó betegsége, hanem a politikai magatartásával való elégedetlenség is oka volt annak, hogy a prímás 1943. március 9-én Almásyt felmentette a Szent Kereszt Egyesület lelkészi állásából, és meghatározatlan időre szabadságolta. Ez a lépés félreállításával volt egyenlő, és megnövelte a szélsőjobboldal ellene indított hadjáratának a hitelét is.¹⁰⁶

A haladó katolikusok a francia neokatolicizmus felé orientálódva súlyt helyeztek annak hazai ismertetésére is. A Vigília-könyvek sorozatban jelent meg Justh Béla fordításában és szerkesztésében egy kötet, „Mi európaiak” címmel. „Az volt a célom, hogy a ma élő legjelentősebb európai szellemeket szólaltassam meg magyarul Európa válságáról és az európai kultúra jövőjéről” — írta az előszóban.¹⁰⁷ Akkor, amikor Európában már a fasiszmus volt az úr, a magyar katolikusok J. Maritain, J. Huizinga, G. Marcel, H. Belloc, G. Bernanos és mások írásait olvashatták.

Az 1940-es évek első felében a legfelsőbb katolikus egyházi vezetés továbbra sem helyeselte a direkt politikai véleménynyilvánítást egyháziak részéről, de ezzel egyidejűleg igyekezett erkölcsi-ideológiai síkon egyfajta normatívát kialakítani az eseményekkel kapcsolatban. A megnyilatkozások közül a leginkább autentikus bíboros hercegprímás írásai és beszédei keltettek nagy visszhangot. Serédi a háborús években addigi szokásától eltérően egyre gyakrabban lépett a rádió mikrofonja elé, és élt a publicitás egyéb lehetőségeivel is, hogy a katolikus tanítás autentikus magyarozatát, az adott helyzetben való értelmezését vagy védelmét biztosítsa. 1942-től elmondott karácsonyi rádiószózatai a nemzet és az ország függetlenségének megóvásától az egyes ember szabadságának és méltóságának a megvédéséig terjedtek, és így indirekt módon fellépett a fasiszta eszmékkel szemben. A prímás megnyilatkozásai aggasztották a kormányköröket is, és a német kormány sorozatos tiltakozását váltották ki.

¹⁰² Ugyanott, 139—140.

¹⁰³ Ugyanott, 141.

¹⁰⁴ Új Élet, 1943. május. *Ikvay Pfeiffer László: Kereszténység, szociáldemokrácia és Almásy József.*

¹⁰⁵ *Vásárhelyi Miklós: Idézett mű. Katona Jenő beszámolója.*

¹⁰⁶ *Hölvényi György* idézett interjúja Almásy Pállal.

¹⁰⁷ Bp. 1941. Cserépfalvi kiadása. 6.

A haladó katolikusok igyekeztek az egyházfő megnyilatkozásait saját igazuk bizonyítására használni. Katona Jenő külön kötetben adta közre a hercegprímás öt fontos beszédét.¹⁰⁸ Ebben olvasható Serédinek a Szent István Társulat 1942. évi közgyűlésén elmondott, az emberek és a nemzetek helyes értékeléséről szóló beszéde. „Az emberek természetük, eredetük és céljuk szerint méltóság és alapérték szempontjából egyformák, mert minden ember egyformán testből és lélekből álló lény, akit Isten saját képére és hasonlatosságára teremtett.” Ugyanez érvényes az egyes nemzetekre is. „Jog szerint minden embert és minden nemzetet egyformán kell megbecsülni”, a velük szembeni bűncselekmény pedig egyforma büntetést érdemel.¹⁰⁹ A primás az alapvető természeti törvényből, a természetjogból vezette le kristálytiszta megállapításait, amelyek homlokegyenest ellenkeztek a rendszer által alkotott jogfosztó törvényekkel.

1942 decemberében Serédi bíboros a Szent István Akadémia ünnepi ülésén mondott nagy beszédet az emberi szabadságról, különös tekintettel annak a kánonjogban történő kifejtéséről. A tudós kánonjogász főpap igazi területe volt ez, ahol éles logikával bizonyította a katolikusok előtt az emberi szabadság védelmének szükségességét. Abból indult ki, hogy az egyházi törvények szerint az emberi jogok között az egyik legértékesebb jog az emberi szabadság. „Hogy mármost a katolikus egyház mind egyéni, mind kollektív vonatkozásban, vagyis mind a fizikai, mind pedig az erkölcsi személyeket illetően mennyire elismeri, hirdeti, biztosítja és védelmébe veszi az emberi szabadságot, azt a most hatályban levő egyházi törvénykönyv számtalan régi jogforrással alátámasztott kánonjainak nemcsak általános, hanem részletes rendelkezései is bizonyítják.”¹¹⁰ A részletes bizonyítás elemzése helyett álljon itt a bíboros hercegprímás végső konklúziója, amely aligha tetszhetett a náciknak és hazai szövetségeseiknek: „Krisztus egyházának az emberi szabadságot egyéni és kollektív vonatkozásban, minden faji, születési, társadalmi és vagyoni különbségre való tekintet nélkül mindenkire nézve elismerő, alátámasztó és védelembe vevő törvényeit azért tárgyaltuk ilyen részletesen, hogy az ő magasztos példájára mi is elismerjük és tiszteletben tartjuk embertársainknak, kivált az emberi jogokra, nevezetesen az élethez, testi épségükhöz, vagyonukhoz, mozgásukhoz, becsületükhöz, szellemi és lelki igényeik kielégítéséhez való jogukra vonatkozó szabadságát. De egyúttal azt is kívánjuk, hogy ugyancsak az Anyaszentegyház elméleti és gyakorlati útmutatása szerint az államok szintén tiszteletben tartsák alattvalóiknak emberi jogaikra vonatkozó, valamint más államoknak és az egyháznak szabadságát is. Kívánjuk ezt. . . legfőképpen azért, mert ez az Isten akarata, aki azzal, hogy az egyik embernek, az egyik államnak vagy az egyháznak bizonyos szabadságot adott, megköveteli, hogy

¹⁰⁸ Serédi Jusztinián bíboros öt beszéde. Jelenkor kiadása. Bp. 1943. A német tiltakozásokról *Adriányi, Gabriel*: Idézett mű, 157—165.

¹⁰⁹ Serédi Jusztinián bíboros öt beszéde, 25—26. old.

¹¹⁰ Ugyanott, 41.

ezt a szabadságot a többi ember, vagy állam, illetve az egyház elméletben elismerje, a gyakorlatban pedig tiszteletben tartsa.”¹¹¹

Az emberi szabadságjogok és az egyes nemzetek szabadsága melletti kiállítás erkölcsileg bátoríthatta a haladó katolikusok antifasiszta tevékenységét. A hercegprímás 1943 tavaszán — amikor már nyilvánvaló volt, hogy a háborút a németek és szövetségeseik elvesztik —, felszólalt a szövetségi hűség értelmezésének a kérdésében is. Elsősorban az ellen tiltakozott, hogy a náci Németország oldalán Magyarország nemzeti függetlenségét, vagy akár nemzeti létét feláldozzák. Szerinte az egyik ember élete sem áldozható fel a másikért, ahogy az egyház léte sem az államért. De beszédének a lényege az volt, hogy barátságból vagy más érdekből nem szabad feláldozni a nemzet életét sem egy másik nemzet életéért.¹¹² A németek erélyesen tiltakoztak a beszéd miatt, de a magyar kormánynak nem állt módjában a primás megintése.¹¹³

3. A katolikusok és a függetlenségi mozgalom

A háború alatt elsőként a katolikus irányzatok közül a Szekfű Gyula szellemi köréhez tartozók jutottak el az antifasiszta népfrempolitikához, illetve az 1941-re kialakuló függetlenségi frontozhoz. Szekfű Gyula mint ismeretes, cikket írt a Népszava emlékezetes 1941-es karácsonyi számába, amely a függetlenségi mozgalom zászlóbontásának is tekinthető. Az 1942 februárjában létrejött Magyar Történelmi Emlékbizottságnak, a Hitler-ellenes erők legális szervezetének első elnöke is Szekfű volt.¹¹⁴ A függetlenségi mozgalom „katolikus szárnyát” mellette Barankovics István, Katona Jenő, Parragi György katolikus újságírók, továbbá Varga Béla plébános, kigazdapárti vezető alkották, akik valamennyien aláírták a Történelmi Emlékbizottság felhívását.

A Történelmi Emlékbizottság szerkesztésében — és a kommunista Kállai Gyula kiadásában — jelent meg 1942. március 15-re a „Petőfi útján” című füzet. Ebben az antifasiszta függetlenségi front vezetői között a kereszténydemokrata Barankovics István „Március népe — március nemzete” című írásával szerepelt. A szerző a szabadság és az egyenlőség gondolatát a nemzeti függetlenség és a társadalmi igazságosság kapcsolatának kifejtésére használta fel. Szerinte a nép nemzetté válása a feltétele a nemzeti függetlenségnek és a társadalmi haladásnak.¹¹⁵

Szekfű, Katona, Barankovics és társaik ekkor egyre következetesebben kereszténydemokratáknak kezdték vallani magukat. A szellemi források a már

¹¹¹ Ugyanott, 56—57

¹¹² Ugyanott, 80.

¹¹³ Közli *Adriányi, Gabriel*: Idézett mű, 164—165.

¹¹⁴ A szociáldemokrata napilap, a Népszava a függetlenségi front képviselőinek írásait közölte. A Történelmi Emlékbizottság pedig formálisan az 1848—49-es szabadságharc ereklyéinek gyűjtésére alakult. Lásd *Kállai Gyula*: A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. Bp. 1965.

¹¹⁵ Petőfi útján. Bp. 1942. 13—18.

említett francia neokatolicizmus és perszonalizmus mellett a neoliberalizmus felé mutatnak. Így például 1943-ban Barankovics előszavával jelent meg a neoliberais Wilhelm Röpke: „Die Gesellschaftskrise der Gegenwart” című műve, amely magyarul a „Harmadik út” címet kapta.¹¹⁶ Barankovics az előszóban írja: „Fordul a szél... Az emberiség újra a szellemtől várja a kiút megmutatását. Emelkedőben van a nagy gondolkodók népszerűsége és a gondolat tekintélye. Újra többen olvassák a Bibliát, a bölcelet nagy dokumentumait és a tudomány könyveit, mint a pártprogramokat és a szolgálati útmutatásokat. A parancskihirdetéseknél már kevesebben vannak jelen. Igére szomjaznak a lelkek.”¹¹⁷ Barankovics Röpkével együtt hitt a szellemi és erkölcsi értékek szupremáciájában és koroktól független állandóságában. Szemléletüknek középpontjában nem az állam, a nemzet vagy a faj, hanem az emberi személyiség állt. Az emberi személyiség szabadságát a társadalmi és gazdasági rendszer legfőbb céljának tekintették. Röpke és nyomában Barankovics elutasították a végleteket: a fasizmus és a bolsevizmus kollektívizmusát éppúgy, mint a klasszikus liberalizmus individualizmusát. A kettő között lenne egy „harmadik út”, amit a keresztény perszonalizmussal átítatott neoliberalizmus jelentene.

A Chesterton, Rüstow és Röpke által képviselt neoliberalizmus virágkora a második világháború után érkezett el, amikor a gazdasági rendre vonatkozó elképzeléseiket — a szociális piacgazdálkodás formájában — a kereszténydemokrata pártok magukévá tették. Magyarországon viszont a liberális-demokratikus irányzatok ideológiai útkeresésének nyomait csak igen korlátozott mértékben figyelhetjük meg.¹¹⁸

Az egyre inkább fenyegető totális fasiszta diktatúrával szemben a katolikus közéleti tényezők is készültek egyfajta — főként szellemi síkon mozgó — ellenállásra. Erre a meglévő katolikus szervezetek többsége, élükön a keresztény párttal, alkalmatlan volt. A keresztény párt előregedését, a kormánnyal való szoros kapcsolatait, a minden irányban való lejárátódását és egyre nyilvánvalóbb tehetetlenségét ezek a kiutat kereső, a jövőt féltő, és a demokratikus erők felé nyitott személyek aggodalommal figyelték. Amint Szekfű írja, a háború folyamán egyre több egyházi és világi katolikusban megérlelődött az a felismerés, hogy a neobarokk Horthy-rendszernek vége, s ha az egyház és a katolicizmus a háború után szerepet akar játszani, akkor részben szakítania kellene a hatalommal, részben pedig ennek előfeltétele: hogy magát reformálja meg. A feudális kölöncöket elvetve, az előjogokról lemondva, modern szociális programot kialakítva, megifjodva lépjen az új, demokratikus világba.¹¹⁹ Ezeket a gondolatokat néhány független katolikusnak — köztük arisztokraták és egyetemi tanárok —, néhány katolikus férfi és női egyesület vezetőjének,

¹¹⁶ Zürich, 1942. Magyarul Bp. 1943. Auróra kiadás. Egy trilógiáról van szó, amelynek további kötetei: *Civitas humanae*; *Internationale Ordnung* (1945). Lásd *J. Horváth Tamás*: *A Harmadik út első prófétája*. *Katolikus Szemle*, 1982. 3. sz. 201—212.

¹¹⁷ *W. Röpke*: *A harmadik út*. Idézett mű, 6.

¹¹⁸ *Lackó Miklós*: *Válságok, választások*. Bp. 1975. 350.

¹¹⁹ *Szekfű Gyula*: *Forradalom után*, 98—99.

újságíróknak a memoranduma fejezte ki, amelyet Serédi hercegprímáshoz intéztek 1943-ban. (A memorandumot valószínűleg Almásy József fogalmazta meg.)¹²⁰

A fenti kezdeményezésekkel párhuzamosan — bár valószínűleg nem teljesen függetlenül —, új kereszténydemokrata párt szervezését kezdték meg az eredetileg hivatásrendi alapon létrejött katolikus tömegszervezetek egyes vezetői is. Itt a kiütkeresés felettébb következetlen példája a KALOT magatartása volt. A KALOT például képviseltette magát az 1942-es szárszói tanácskozáson, és érdeklődést mutatott egy népi egységfront iránt.¹²¹ Ugyanakkor 1943-ban elzárkózott a Nagy Ferenc vezette Parasztszövetséggel való összefogás elől. Sőt, 1944 tavaszán azt javasolták a püspöki konferenciának, hogy az egyre erősödő baloldali mozgalmak — elsősorban Veres Péter, Kovács Imre és Erdei Ferenc Nemzeti Parasztpártjára utaltak — ellensúlyozására engedélyezzék az agrárifjúsági mozgalomra épülő katolikus parasztpárt szervezését. A püspöki kar ehhez elvileg hozzájárult.¹²² A KALOT jezsuita vezetői ezután félig illegálisan hozzáláttak az új párt szervezéséhez.¹²³

A KALOT mellett 1943 júniusában az EMSZO (Egyházközségi Munkásszakszaktályok) és a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete egy ún. „munkaközösséget” hoztak létre, amelynek élére Kovrig Béla szociológus, ekkor kolozsvári egyetemi tanár állt. A katolikus szociális mozgalmak összefogására alakult munkaközösség a hercegprímás engedélyével jött létre, és egyházi tanácsadója Apor Vilmos győri püspök lett.¹²⁴ A fenti katolikus tömegszervezetek tényleges irányítói azonban a jezsuiták voltak.

Ilyen előzmények után került sor 1943. augusztus 26-án a győri püspöki palotában a Katolikus Szociális Népmozgalom nevű koordináló szervezet létrehozására, amely már a leendő kereszténydemokrata párt megalapozását szolgálta. A mozgalom védnöke Apor püspök, elnöke Kovrig professzor, de tényleges vezetője és lelke P. Kerkai Jenő S. J. lett, aki egyben a mintegy félmillió tagot számláló KALOT országos elnöke is volt.¹²⁵ A mozgalom programját Kovrig Béla dolgozta ki, és Esztergom jóváhagyásával brosúraként terjesztették.¹²⁶ A győri konferencián

¹²⁰ Barankovics és Kovrig közlései alapján ismerteti *László T. László*: Szellemi honvédelem, III. Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez. Katolikus Szemle, 1979. 1. sz. 16.

¹²¹ A KALOT — Balogh Margit újabb kutatásai szerint — nem az 1943-as, hanem az 1942-es szárszói találkozón vett részt.

¹²² EPL 1982/1944.; Ppki jkv. 1944. március 14. 15. pont.

¹²³ Lásd *Gergely Jenő*: A Keresztény Demokrata Néppárt előtörténete 1936—1944. Műhely, 1984. 1. sz.

¹²⁴ EPL 8118/1944.

¹²⁵ EPL 5993/1943.; *László T. László*: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez. I. A Katolikus Szociális Népmozgalom megalakulása. Katolikus Szemle, 1978. 1. sz. 16—17. A magyar származású kanadai történész Kovrig Béla 1961-ben írt kiadatlan kéziratából és Barankovics szóbeli visszaemlékezései szerint rekonstruálja az eseményeket.

¹²⁶ Merre megyünk? 32 old. brosúra. Írta *Kovrig Béla*. 1943 végén megküldte Esztergomba jóváhagyás végett.

elsősorban klerikusok voltak jelen, a haladó katolikusok közül éppúgy, mint a konzervatív és hivatásrendi irányzatok egyes képviselői. Az új párt megalakítását elsősorban azért kellett elhalasztani, mert a primás nem akart két keresztény pártot, és ekkor még nem kívánta feláldozni a Zichy-féle parlamenti pártot az új alakulat érdekében.

A jövődi kereszténydemokrata párt elnökévé gróf Pálffy Józsefet, egy Győr megyei földbirtokost, kormánypárti képviselőt szemelték ki. Ezt nem annyira az ifjú gróf politikai kvalitásai indokolták, hanem inkább az, hogy történelmi neve mellett egyben Apor püspök unokaöccse is volt. Pálffy gróf így került 1944 nyarán a Magyar Frontba, az antifasiszta ellenállás politikai szervezetébe. Az új keresztény párt létrehozásához azonban el kellett nyerni az egyházi hozzájárulást is. 1944 októberében Kovrig Bélának sikerült kieszközölni Serédi bíboros hozzájárulását az ellenállási mozgalomban való részvételhez, illetve a kommunistákkal történő együttműködéshez.¹²⁷

A Keresztény Demokrata Néppárt alakuló értekezletére 1944 október derekán került sor.¹²⁸ A párt elnöke Pálffy gróf lett, de az alapítók többsége a diktatúra mellett kompromittálódott hivatásrendi szervezetek vezetői közül került ki, akikhez néhány régi keresztény párti politikus is csatlakozott, így pl. Közi-Horváth József képviselő. Közi-Horváth ekkor már határozottan szembefordult a nyilasokkal. A nyilas hatalomátvétel után először összeülő képviselőház ülésén megjelenve, egyedül emelte fel a szavát a törvénytelen letartóztatások és túszedés ellen, amit Serédi is kifogásolt Szálasihoz intézett levelében.¹²⁹ Az antifasiszta katolikusok nélkül azonban a kereszténydemokrata párt nem létezhetett. Ezek politikai reprezentánsa 1944-re már egyértelműen Barankovics István lett.

1943. május 20-án Barankovics István vette át a Magyar Nemzet felelős szerkesztői és kiadói tisztségét. (Az Ország Útja pedig beszüntette megjelenését.) Ennek a Weiss Manfréd család pénzén alapított és fenntartott politikai napilapnak első szerkesztője Pethő Sándor volt, akinek szellemi örökségét Barankovics vállalta fel. A lap politikai irányát egy vezérlő bizottság szabta meg, amelynek tagjai először Eckhardt Tibor, a kisgazdapárt vezére, Sigray Antal gróf, a legitimisták képviselője, Bethlen István gróf volt miniszterelnök és Szekfü Gyula voltak. A háború alatt az

¹²⁷ László T. László: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez II. A Keresztény Demokrata Néppárt létrehozása. *Katolikus Szemle*, 1978. 2. sz. 108.

¹²⁸ Kovrig Béla visszaemlékezése szerint (közli László T. L., *Katolikus Szemle*, 1978. 2. sz. 109.) a Keresztény Demokrata Néppártot 1944. október 13-án alakították meg. Egy másik résztvevő, Nagy Töhötöm S. J. korabeli naplófeljegyzése szerint erre 1944. október 14-én került sor. Ez utóbbi megtalálható Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. 216. fond. 4. doboz. 1944. október 22-i bejegyzés. Lásd még *Izsák Lajos: A polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944—1949*. Bp. 1983. 44.; Uő: *A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944—1949*. Négy évtized. 5. Bp. 1985. 15—17.

¹²⁹ EPL 8996/1944. Serédi Jusztinián bíboros hercegprimás 1944. december 1-i levele Szálasi Ferenc nemzetvezetőhöz a túszedés ellen. Kézirat levélfogalmazvány.

újság mögött álló gróf Bethlen István—Kállay Miklós—Chorin Ferenc vezette nagybirtokos-nagytőkés csoport — amely a liberálisoktól a legitimistákig terjedt, és jó kapcsolatai voltak Horthyhoz is —, felkarolta a nyugatbarát, alkotmányvédő katolikus törekvéseket is. A tényleges szellemi irányító, Szekfű Gyula javaslatára bízták a Magyar Nemzet szerkesztését Barankovics Istvánra. A németellenes, demokrata meggyőződésű Barankovics azért is jól megfelelt ennek a feladatnak, mert a németek őt még nem ismerték. Az új főszerkesztő zavartalanul együttműködött Szekfűvel.¹³⁰ A professzor Barankovics főszerkesztősége idején publikálta a lapban (1943—44 fordulóján) a „Valahol utat veszítettünk” című cikksorozatát.¹³¹ Szekfű éles kritikát mondott az egész ellenforradalmi korszakról, beleértve saját múltját és a katolikus egyház szerepét is.

1944. március 19. után a Magyar Nemzetet betiltották, a körülötte gyülekező németellenes katolikusok közül többen illegalitásba vonultak. A nyilas hatalomátvétel után Barankovics is bujkálni kényszerült, a budai ferencesek adtak neki menedéket.¹³² A szerveződő kereszténydemokrata néppárt vezére, Pálffy gróf október 15-e után érintkezésbe lépett a haladó katolikusoknak a Gestapo elől bujkáló több vezéralakjával, akik szóban jelentették be csatlakozásukat. Indítványára a gyűlés (ti. a párt alakuló értekezlete — *G. J.*) egyhangú határozattal meghívta a rejtekben élő Barankovics István szerkesztőt az új párt intéző bizottságába. Ennek a lépésnek a szükségességét Pálffy azzal indokolta, hogy a Magyar Frontban szerzett tapasztalatai meggyőzték őt arról, hogy ott Barankovicsot tartják a haladó szociális katolicizmus igazi reprezentánsának, s ezért nélküle nehéz lenne a baloldal egyházellenes előítéleteit leszerelni és az új párttal kapcsolatban a „klerikalizmus” gyanúját eloszlatni. Majd Pálffy jelentette, hogy a szintén rejtekben tartózkodó Szekfű Gyula professzor, a neves történész felhatalmazta őt annak közlésére, hogy „bár ő továbbra sem kíván semmiféle politikai pártba belépni, a keresztényszociális demokrácia eszméivel és célkitűzéseivel azonosítja magát”.¹³³ Már az alapításkor kitűnt, hogy nem a hivatásrendiség hívei jelentik Magyarországon a kereszténydemokráciát, hanem azok, akik illegalitásba voltak kénytelenek vonulni. Egy possible kereszténydemokrata párt csakis az ő vezetésükkel és eszmei befolyásuk alatt léphetett volna a siker reményében a politika porondjára a felszabadulás után.¹³⁴

¹³⁰ Lásd erről Chorin Ferenc 1944. október 27-i levelét Eckhardt Tiborhoz. Közli *Vida István*: Három Chorin-levél. *Századok*, 1977. 2. sz. 368., továbbá *Magyar Nemzet*, 1943. május 23. *Barankovics István*: A magunk útján.

¹³¹ *Szekfű Gyula*: Forradalom után, 8., illetve 11—46.

¹³² *Boldizsár Iván*: Don—Buda—Párizs. Bp. 1982. 155. és 169.

¹³³ Kovrig emlékiratából idézi *László T. L.*, *Katolikus Szemle*, 1978. 2. sz. 109.

¹³⁴ Részletesen lásd *Izsák Lajos*: A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944—1949.

4. A zsidótörvények és a katolikus egyház

A magyarországi szélsőjobboldali radikalizmus szerves része volt a szélsőséges antiszemitizmus. Itt nem célunk a kérdéskör elemzése, csupán arra szorítkoznunk, hogy bemutassuk a katolikus egyház illetékeseinek a fasiszta faji törvényekkel kapcsolatos állásfoglalásait, majd pedig az üldözöttekhez való viszonyát. Amikor a magyar katolikus egyház felső vezetése szembetalálta magát a „zsidókérdés megoldásával”, először az ún. zsidótörvények formájában, nem tagadta, hogy van zsidókérdés, hogy a zsidóság felelős bizonyos „bűnökért”, amit a történettudomány a polgári fejlődés itteni velejáróinak, deformációinak a zsidókra történő transzponálásaként szokott jellemezni.¹³⁵ Csupán ezen az elvi kereten belül mérhetők meg a katolikus valláserkölcsei szempontok érvényesítésére tett kísérletek.

Az első zsidótörvény. Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. március 5-én Győrött elmondott beszédében jelentette be az egy milliárd pengős hadiberuházás megindítását, és e programmal egyidejűleg a zsidókérdés megoldását. Nemcsak német nyomásra, hanem inkább a belső szociális feszültségek levezetésére és főként a keresztény középosztály helyzetének javítására keletkezett az első zsidótörvény. „A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló törvényjavaslatot Darányi 1938. április 8-án nyújtotta be a képviselőházban.¹³⁶ Ezekben a hetekben — az Anschluss utáni hetekről van szó — a parlament keresztény párti képviselői közül egyedül Széchenyi György gróf szólalt fel a náci veszély és az antiszemitizmus ellen. Magát a főpapságot is vádolta a hallgatásért. „Igenis a keresztény isten- és emberszeretet megköveteli azt, hogy szeresd a zsidót... aki ezt megtagadja, az nem tartozik a keresztények közé. Szeretném, ha ezt papi, sőt főpapi részről mondanák, de azok, sajnos, hallgatnak” — mondta a képviselő.¹³⁷ A képviselőházban a keresztény párti törvényhozók nem fogadták el a törvényjavaslatot, mert szerintük az nem eléggé radikális, és így nem oldhatja meg a problémát. Időközben megbukott a kormány, és a képviselőház többsége az első zsidótörvényt már Imrédy Béla kormányzása idején fogadta el.¹³⁸

Ezután került a javaslat a felsőház elé, ahol már erősebb ellenzéke akadt. A bizottsági tárgyalásokon Serédi hercegprímás és Glattfelder Gyula csanádi püspök fejtették ki az egyház álláspontját. A prímás kifogásolta, hogy a törvény retroaktív (visszaható) jellegű, és ez jogilag igen veszélyes, mert szerzett jogokat hatálytalanít konkrét bűncselekmény nélkül. A zsidóságot sem lehet kollektíve büntetni jogfosztással. Kifogásolta, hogy a törvény az 1919. augusztus 1. után megkeresztelteteket továbbra is zsidónak minősítené. Tiltakozott az ellen, hogy a keresztység szentségének érvényét állami törvénnyel hatálytalanítsák. Ugyanakkor elismerte, hogy a zsidókérdés terén

¹³⁵ A zsidókérdésről *Hanák Péter* szerk.: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Bp. 1984.

¹³⁶ KN 1935. XVIII. köt. 297. ü. 1938. április 8. 8.

¹³⁷ KN 1935. XVII. köt. 291. ü. 1938. március 31. 419.

¹³⁸ Ugyanott, XIX. köt. 315. ü. 1938. május 18. 1.

tenni kell valamit, s a szükséghelyzetben a kivételes intézkedéseket is elfogadja. Végül is a katolikus főpapok (a többi keresztény felekezettel együtt) megszavazták a javaslatot, amit a felsőház nagy többséggel elfogadott.¹³⁹ A katolikus főpapok azért tartották elfogadhatónak a törvényt, mert az nem vetett fel faji kérdést, és nem érintette a zsidók felekezeti és politikai jogait. A Corpus Jurisba 1938: XV. tc.-ként felvett törvény lényege az volt, hogy minden 10 főnél több alkalmazottal dolgozó hitelintézetnél, ipari és kereskedelmi üzemnél a hivatalnokként alkalmazott zsidók számát 20%-ra korlátozta, ugyanígy 20%-os numerus clausust állapított meg — bizonyos kivételekkel — a szabad pályákra. Zsidónak azt tekintette, aki izraelita vallású, illetve aki csak 1919. augusztus 1. után keresztelkedett ki.¹⁴⁰

Imrédy Béla kormányalakításakor a katolikus szociális eszmék és reformprogram mellett kötelezte el magát. A képviselőházban az 1938/39. évi költségvetési vitában a keresztény párti képviselők már igennel szavaztak, a párt újból kormánytámogató lett.¹⁴¹ A felsőházban pedig Horváth Győző c. püspök, kalocsai nagyprépost fejezte ki az egyház fokozott bizalmát a keresztényszociális politikát deklaráló Imrédy iránt.¹⁴² Az első zsidótörvény tehát nem zavarta meg az állam és az egyház jó együttműködését.

A második zsidótörvény. Az első zsidótörvény nem váltotta be a konzervatívok azon reményét, hogy segít kifogni a szelet a szélsőjobboldal vitorláiból. Az Imrédy-kormány már 1938. december 23-án — a keresztény szeretet ünnepének előestéjén — beterjesztette a képviselőházba „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló törvényjavaslatot.¹⁴³

Vizsgáljuk meg, hogy mit tartalmazott ez a javaslat. Az 1. § a „zsidó” fogalmának a meghatározásánál radikális változtatásokat tartalmazott az előzőhöz képest, amennyiben ezt most már a származás, vagyis a fajiság alapján kívánta eldönteni. Az eredeti szöveg nem ismert különbséget az izraelita vallású zsidó és a kikeresztelkedettek (konvertiták) között. Ezen a ponton az összeütközés a katolikus egyházzal elkerülhetetlennek látszott. Az 1. § így hangzott: „A jelen törvény alkalmazása szempontjából zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja, vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékeit . . .”¹⁴⁴ Ez a származási alapon való meghatá-

¹³⁹ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának nyomtatványai. Felsőházi napló. (tovább: FN 1935.) III. köt. 67. ü. 1938. május 24. 284—323.

¹⁴⁰ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának nyomtatványai. Irományok. (tovább: FI 1935.) VII. köt. 325. sz. 426—443.; Ugyanott, VIII. köt. 327. sz. 46—48.; Magyar Törvénytár, 1938. évi törvények. Bp. 1939. 132—144.

¹⁴¹ KN 1935. XIX. köt. 318. ü. 1938. május 23. 102—107.

¹⁴² KN 1935. III. köt. 69. ü. 1938. június 23. 359—361.

¹⁴³ KN 1935. XXI. köt. 358. ü. 1938. december 23. 211—212.

¹⁴⁴ FI 1935. IX. köt. 408. sz. 288—318.

rozás — némi megszorításokkal — zsidónak minősítette mindazokat a keresztényeket, akiknek szülei vagy egyik szülője, illetve négy nagyszülője közül kettő valamikor is izraelita vallású volt. Ezután a törvényjavaslat korlátozó rendszabályokat tartalmazott. Zsidó nem nyerhetett magyar állampolgárságot, nem lehetett felsőházi tag, korlátozta a képviselőválasztási és a törvényhatósági bizottsági választási jogot, nem lehetett köztisztviselő, bíró stb. A törvény tehát erősen korlátozta a zsidók állampolgári és politikai jogait. A numerus clausust tovább szűkítette, és azt 6%-ban szabta meg, arra hivatkozva, hogy az ország összlakosságán belüli arányszámuk is ennyi. A színház, a film és a sajtó területén pedig a numerus nullus bevezetését írta elő. Korlátozta kereskedelmi és iparüzési tevékenységüket, a földingatlanok birtoklását.¹⁴⁵

Miután Serédi hercegprímás az első zsidótörvény alkalmával kifogásolta, hogy a kormány előzetesen nem küldte meg neki a tervezetet, Imrdéy most ezt a javaslatot Esztergom rendelkezésére bocsátotta. A prímás az ügy fontosságára nézve 1939. január 13-ára rendkívüli püspökkari értekezletet hívott össze. A püspököknek beszámolt arról, hogy „a súlyosabb nehézségek kiküszöbölése végett tárgyalásokat folytatott a miniszterelnök és a kultuszminiszter urakkal, aminek folytán főképp a tervezett törvény azon alapvető hibájára mutatott rá, hogy a megkeresztelt zsidók közül sokat zsidónak minősít... E szóbeli tárgyalások után írásba is foglalta a törvényjavaslattal kapcsolatos észrevételeit: általános elvként leszögezi, hogy sokkal súlyosabb ok kell ahhoz, hogy valakit az őt megillető jogoktól megfosszunk, mint ahhoz, hogy olyan jogokban ne részesítsünk, amelyek őt nem illetik meg. A törvényjavaslat gazdasági és külpolitikai, valamint a faj kihangsúlyozásából származó belpolitikai következményeire vonatkozó aggodalmait most mellőzni akarja, de fenntartja a felsőházban már kifejtett állásfoglalását, hogy ti. nem híve a visszaható erővel bíró törvénynek, továbbá hogy minden törvénynek az igazságosság, valamint a helyes felebaráti és önszeretet alapjára kell helyezkednie, s végül hogy a keresztiség szentségének hatályát semmiféle emberi törvény által terminushoz kötni nem lehet. Hangsúlyozza azt is, hogy a zsidó szellemnek a közéleti, gazdasági és egyéb tereken való visszaszorítását feltétlen szükségesnek tartja azon okok következtében, melyek miatt az Egyház a liberális felfogással éles harcban a recepciós törvény¹⁴⁶ életbelépésétől kezdve küzdött hazánkban is e szellem ellen. Jelen törvény jogi természetét nézve nem mondható egyszerű büntetőtörvénynek, mert a jogfosztást nem indokolja egyéni deliktummal.¹⁴⁷ Inkább represszáliának tekinthetjük, mely a magyar polgárok egy csoportjának bizonyos tagjai által elkövetett visszaélések miatt az egész csoportot sújtja. A represszáliákban mindig van igazságosság is, de igazságtalanság is; és az Egyház ezeket nem helyesli, mert felfogása szerint mindenki maga egyénileg felelős

¹⁴⁵ A népszámlálások szerint a trianoni Magyarország területén a lakosságból 1920-ban 5,9%, 1930-ban 5,1% és 1941-ben 4,3% volt izraelita felekezetű.

¹⁴⁶ Az izraelita vallás recepciójáról az 1895:XLII. tc. szól.

¹⁴⁷ deliktum (delictum): bűncselekmény

beszámítható cselekedeteiért. Ezért a zsidóság visszaszorításának is az összes körülmények mérlegelésével, egyéni elbírálás alapján kellene történnie. Igazságtalan a keresztség szentségének lelki átalakító hatását is bizonyos terminushoz kötni. . . Véleményét összefoglalja a következő pontokban: a törvényjavaslatban kontemplált megszorításokat 1. nem kellene kiterjeszteni azokra a zsidókra, akik már most keresztények; 2. az izraelita vallásúak közül nem kellene kiterjeszteni azokra, akik a magyarsághoz már asszimilálódottaknak vélelmezhetők, mert ők maguk, vagy atyjuk már pl. 40—50 éve magyar állampolgárok; 3. ellenben ki lehetne terjeszteni a többi izraelitára és ki kellene terjeszteni az 1. és 2. pontban felsoroltak közül azokra a személyekre, akiknek a fentebb említett visszaélésekben kimutathatóan részük volt”.¹⁴⁸

A primásnak a jó és a rossz zsidó között különbséget tevő expozéja után minden jelenlevő hozzászólt a tárgyhoz. A csanádi püspök, Glattfelder Gyula a náci törvények szellemét utasította vissza: „E javaslatban hazánkban első hangját hallja megcsendülni a vér és faj idegen eszmekörben született mythosának, melynek nyomán továbbmenő felforgatást, hatalomátvételt és vallástalanságot akaró áradat indulhat meg.” Virág Ferenc pécsi püspök „szükségesnek tartja a főpásztorok megnyilatkozását azért is, mert főképp a fiatalabb papok körében többen ezen modern eszmeáramlatok hívei közé állnak”. A székesfehérvári püspök, Shvoy Lajos szerint a püspöki kar egyetért a kormány törekvésével, hogy a „zsidó destrukciót” le kell törni, nem is ez ellen irányulnak megjegyzéseik, hanem a „keresztény igazság” védelmét szolgálják. A rozsnyói püspök, Bubnics Mihály egyetértett ezzel, sőt továbbmenve úgy vélte, „e javaslatot kövessék erőteljes intézkedések a szociáldemokrácia, a szabadkőművesség, a kommunizmus stb. terjedésével szemben is”. Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát viszont az asszimilálódott zsidóság nemzeti és gazdasági érdemeit hangsúlyozta, és javasolta olyan bizottságok alakítását, „mely bizottságok egyenként állapítanak meg, hogy kik kerüljenek a törvény rendelkezése alá és kik vétessenek ki alóluk”, tehát elutasította a kollektív büntetés elvét. Mindez jelezte, hogy a püspöki karon belül is eltértek a vélemények. A közös határozat végül is a hercegprímás javaslatait tette magáévá, és azt továbbították a kormányhoz.¹⁴⁹

Imrédy már nem tudta tető alá hozni a törvényt. Utóda, gróf Teleki Pál 1939. február 16-án lépett hivatalába, és ő vitte keresztül a javaslatot. Teleki, aki szintén hívő katolikus volt, megkereste Serédi primást és a többi keresztény egyházak vezetőit a kompromisszum érdekében. Fő érve az volt, ha a javaslatot megbuktatnák, a túlfűtött antiszemita hangulatban a soron levő (1939-es) országgyűlési választásokon a nyilasok kerülnek hatalomra. Ez az érv hatott, és az egyházfők csekély engedmények árán lemondtak az ellenállásról.

A képviselőházban a bizottsági tárgyalások után a törvényjavaslat szövegét 1939. február 24-én terjesztették be. Makray Lajos papképviselő, a keresztény párt

¹⁴⁸ EPL Ppki jkv. 1939. január 13. 2. pont.

¹⁴⁹ Valamennyi idézet EPL Ppki jkv. 1939. január 13. 2. pont.

vezérszónoka bejelentette, hogy „a törvényjavaslat tárgyában való állásfoglalást pártom nem tette pártkérdéssé”.¹⁵⁰ A keresztény párti képviselők szabad kezet kaptak, de szinte kivétel nélkül megszavazták a javaslatot. Közülük a részletes tárgyalásnál többen olyan módosító javaslatokat tettek, amelyek bővítették volna a kivételezettek körét. Ezek azonban nem kerültek elfogadásra. Végül is a képviselőház 1939. március végén harmadik olvasásban is elfogadta a törvényjavaslatot.

A felsőházi bizottsági tárgyalásokban Serédi és Glattfelder képviselték a katolikus egyházat. A hercegeprimás azonban még a tárgyalások előtt, 1939. március 17-én ismét tanácskozott a püspökökkel, az egységes álláspont kialakítása végett. A konferencián már a felsőház gróf Károlyi Gyula által vezetett konzervatív-alkotmányvédő csoportjával együttesen kialakított álláspontot ismertette: „A kérdés lényegét a törvényjavaslat első §-a foglalja magában: ki számít zsidónak a törvény szerint, azaz kire vonatkoznak annak rendelkezései? Természetesen zsidónak számít mindenki, aki a zsidó hitfelekezet tagja. Ezeken kívül a törvényjavaslat 1. §-a a megkereszteltek közül is sokakat a zsidók közé sorol, míg a mi álláspontunk szerint a szent keresztség jogán mindenki teljes érvénnyel kereszténnyé lesz, és nem helyeselhetjük a törvénytervezet visszazsidósító intézkedéseit. A felsőház túlnyomó része, ide tartoznak a protestánsok egyházi képviselői is, osztja ezen álláspontunkat, ez azonban a közvélemény mai beállítottsága mellett aligha lesz érvényre juttatható. Éppen ezért olyan megoldásra kell törekednünk, mely a lehetőség határain belül maradván legalább alapelveileg megóvja a keresztség hatályának érvényesülését alkotmányjogi viszonylatban. Így alakult ki a zsidótörvény-javaslatnál szemben a következő hármas tervezet:

a) Zsidónak számítanak azok a 7 évnél idősebbek is, akik 1919. augusztus 1-e után tértek át valamely keresztény vallásfelekezetre, és ebben megmaradtak, megkeresztelkedésük után számítandó 30 évig.

b) A második változatban az 1919. augusztus 1-i dátum nem szerepelne, hanem: mindenki, aki 7. életéve után keresztelkedett meg, megkeresztelése után 30 évig még zsidónak számítandó.

c) A harmadik változatban a 30 éves próbaidő csak azokra nézve volna érvényben, akik 1938. december 31-ig keresztelkedtek meg, a később megkereszteltek személyükre nézve örökre zsidónak tekintetnének.

Ezen alternatívák közül akármelyiket megszavazhatja a püspöki kar. Közülük ugyanis egyik sem veszi abszolút tagadásba a keresztség hatályát. . .”¹⁵¹

Végül is a felsőházi bizottsági tárgyalás eredményeként az 1. § úgy módosult volna, hogy minden olyan konvertitát kivonna a törvény hatálya alól, akik 1939. január 1. előtt már keresztények voltak, amennyiben szülői az 1849. évi január hó 1. napja előtt Magyarország területén születtek, és megkeresztelésüknek napja óta húsz év eltelt.¹⁵² A felsőház 1939. április 15-én kezdte meg a bizottsági jelentés alapján a

¹⁵⁰ KN 1935. XXII. köt. 372. ü. 1939. február 24. 31.

¹⁵¹ EPL Ppki jkv. 1939. március 16. 16. pont.

¹⁵² FI 1935. IX. köt. 409. sz. 317—321.

második zsidótörvény plenáris tárgyalását. A katolikus álláspontot Serédi bíboros fejtette ki. A jogfosztást továbbra is csak egyéni bűncselekmény esetében tartotta igazságosnak. Kifogásainak zöme a kikeresztelkedettek zsidóvá történő visszaminősítését érintette. A primás abban summázta véleményét, hogy a javaslatot csak a bizottsági módosításokkal tudja elfogadni.¹⁵³ Glattfelder püspök a primásnál élesebben fogalmazta meg kifogásait. A náci mentalitást elutasító beszéde nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a felsőház az eredeti javaslatot nem fogadta el, viszont a módosításokat a felsőház többsége megszavazta.¹⁵⁴

A felsőház a módosított szöveget visszaküldte a képviselőháznak. A képviselőház azonban a módosítások lényegét visszautasította.¹⁵⁵ Ekkor az alkotmányos eljárás szerint a két ház közös bizottságot küldött ki az egyeztetésre. Ez úgy határozott, hogy nem az 1939. január 1, hanem az 1919. évi augusztus 1. napja legyen a cezúra.¹⁵⁶ Végül is a kényszerhelyzetben a közös bizottság által fogalmazott szöveget a felsőház egyházi tagjai is megszavazták. A felsőház egyes tagjai azonban a kudarcból le tudták vonni a konzekvenciát. Károlyi Gyula gróf, aki az egész ellenakciót szervezte, a törvényjavaslat elfogadása után, 1939. április 30-án lemondott felsőházi tagságáról.¹⁵⁷

A harmadik zsidótörvény. Az 1939-es új országgyűlésbe a keresztény párt csak töredékeiben, néhány mandátummal került vissza. Ezek birtokosai is a fiatalabb nemzedékhez tartozó papok voltak, akik a hivatásrendiség szellemében kezdték közéleti pályájukat. A párt parlamenti képviselőjének az agg pártelnök, Zichy János gróf mellett tényleges vezetője Közi-Horváth József volt. Közi-Horváth „szűzbeszédében” a Teleki-kormányt támogató keresztény párti politikát a jobbfelé nyitás szellemében fogalmazta meg. A szociális demagógiától sem mentes szónoklat ismertetése helyett többet mond, ha az utána szóló Meskó Zoltán nyilas képviselőt idézzük: „Elsősorban Közi-Horváth József igen t. képviselőtársam beszédére óhajtok reflektálni — mondta a régi parlamenti tradícióknak megfelelően Meskó. — Mindenekelőtt megállapítom, hogy beszédének legnagyobb részét a legnagyobb örömmel hallgattam, és magam is aláírom. . . . Nagyon örülnék, ha ezt a beszédet is, amely nagyjában és egészében a nemzetiszocialista ideológiának felel meg, olvasták volna odakinn.”¹⁵⁸ Most a legautentikusabb, egy nyilasvezér igazolta a néhai Széchényi György gróf véleményét: Közi-Horváth nézetei inkább megfelelnek a nemzetiszocializmus elveinek, mint a katolicizmusénak.

¹⁵³ FN 1935. IV. köt. 85. ü. 1939. április 15. 135—138.

¹⁵⁴ FN 1935. IV. köt. 87. ü. 1939. április 18. 201—208.

¹⁵⁵ KN 1935. XXII. köt. 389. ü. 1939. április 19. 591—592.; 391. ü. 1939. április 21. 595—617. old.; 394. ü. 1939. május 3. 624—626.

¹⁵⁶ FI 1935. IX. köt. 414. sz. 328—329.

¹⁵⁷ Az ellenállásnak csak erkölcsi értelme volt. A felsőház csak egyszer küldhette vissza a törvényjavaslatot, utána azt a kormányzónak ki kellett hirdetni. Magyar Törvénytár, 1939. évi törvénycikkek. 1939: IV. tc. Bp. 1940. 129—149.

¹⁵⁸ KN 1939. I. köt. 7. ü. 1939. június 22. 125.

Bárdossy László miniszterelnök, aki Telekit követte, 1941. június 11-én nyújtotta be a képviselőházban a harmadik zsidótörvény javaslatot: „A házassági jogról szóló 1894: XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról”.¹⁵⁹ Az újabb faji törvény ellen a katolikus egyház kezdettől fogva felemelte a szavát. Az 1940 őszi püspöki konferencián Zichy Gyula gróf kalocsai érsek — úgy is mint a konvertiták mentését irányító Szent Kereszt Egyesület egyházi védnöke — sürgette az egyháznak a zsidóüldözés elleni nyílt kiállását. A II. zsidótörvény végrehajtásában „a hatóságok és a közületek gyakran túlmennek a tételes intézkedéseken. . . Katolikus körök is az egyház álláspontjával ellenkező magatartást tanúsítanak velük szemben. A törvény végrehajtásával kapcsolatban keresztény jelszavak leple alatt embertelenkedés folyik. A törvény, illetve az önkény által sújtottak védelemre szorulnak. . . Zichy Gyula érsek a következő indítványt terjeszti a püspöki konferencia elé: Minthogy a miniszterelnök már bejelentette, hogy a törvényhozás elé hozza a harmadik zsidótörvényt, a püspöki kar felkéri Őeminenciáját, tájékozzódjék a miniszterelnöknél, vajon a tervezett törvényjavaslat nem tartalmaz-e újabb olyan intézkedéseket, amelyek a természetjog alapvető tételeibe és az Egyház tanításába ütköznek. További kéréme, hogy a püspöki kar pásztorlevélben, vagy az egyes főpásztorok külön pásztorlevélben szögezzék le az Egyháznak a faji kérdésben már számtalanszor kinyilvánított álláspontját. Az AC,¹⁶⁰ különböző ülésein világítsa meg a faji kérdést az Egyház tanítása és a tudomány felfogása szempontjából. A papi koronákon¹⁶¹ szintén tárgyalassék ez a kérdés”.¹⁶² Zichyvel szemben Serédi kijelentette, hogy nem óhajt a kérdéssel körlevélben foglalkozni. Álláspontját a többség osztotta, mert a kormánnyal való bizalmas alkudozásoktól többet vártak, mint a demonstrálástól. A primás ebben a szellemben többször is tárgyalt a miniszterelnökkel, de nem sikerült egyetértésre jutniok, sőt még engedményeket sem tudott kicsikarni.¹⁶³

Miről volt szó a harmadik zsidótörvényben? Ez a javaslat már egyértelműen a nürnbergi faji törvények szellemében fogant, és antiszemita fajvédelmi célokat szolgált. Súlyos büntetés terhe mellett megtiltotta zsidók és nemzsidók között a házasságkötést és a házasságon kívüli nemi érintkezést. A házasság tiltó akadályainak az állam által a fajiság szerinti meghatározása már élesen belevágott a katolikus egyházi jogokba, a házasság szentségét sértette. A törvény IV. részének 9. §-a ismét tovább ment a „zsidó” meghatározásában. Eszerint „zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjának született, úgyszintén — tekintet nélkül származására — az, aki az izraelita hitfelekezet tagja”. Tehát ha a két eredetileg izraelita nagyszülő már ki is keresztelkedett, zsidónak minősült minden leszármazott.

¹⁵⁹ Ez a törvény a kötelező polgári házasságról rendelkezett, és felekezet szerint nem állított akadályokat.

¹⁶⁰ AC: Actio Catholica (Katolikus Akció)

¹⁶¹ korona (corona): a lelkészkedő papságnak espereskerületenként tartott rendszeres értekezlete.

¹⁶² EPL Ppki jkv. 1940. október 16. 24. pont.

¹⁶³ EPL Ppki jkv. 1941. március 12. 1/e. pont.

Csupán az nem, aki keresztény vallásban született, és ha mindkét érintett nagyszülője már keresztény volt házasságkötésük idején.¹⁶⁴

A törvényjavaslat értelmezésében újabb tízezrek kerültek a zsidóüldözés veszélyébe. (Egyébként a konvertiták, illetve a zsidótörvények hatálya alá eső keresztények pontos száma ismeretlen. Az 1941-es népszámlálás adataiból kiindulva egyes források szerint az ország akkori területén 725 007 izraelita vallású állampolgár élt. Az első zsidótörvény ezen túl 34 435, a második további 23 885 személyt minősített zsidónak. A harmadik törvény utánról nincs adat. De nyilvánvaló, hogy az 1941-es 58 320 személyen túlmenően sokaknak sikerült eltitkolni származásuk tényleges voltát.)¹⁶⁵

A III. zsidótörvény képviselőházi tárgyalása 1941 június végén, az országnak a háborúba történt belépése és a kormánynak adott rendkívüli hatalom életbelépése után kezdődött. A javaslatot a Független Kisgazdapárt nevében Varga Béla plébános utasította el. A keresztény párt szónokája ismét Közi-Horváth József volt, aki valamennyi parlamenti papképviselő és a keresztény párt nevében egy deklarációt olvasott fel. A nyilatkozat közéről sem ellenzéki hangnemben fogalmazódott, hanem inkább mentegetődzésnek tűnt. Azt bizonyította, hogy ők előbb voltak antiszemiták, mint a most hatalmon levők. Nem-szavazatuk sem a zsidóság védelmét célozza, hanem a még korábbi liberális házassági törvény szellemének (ti. a házasság szekularizálásának) elutasítását jelenti.¹⁶⁶ Közi-Horváth azon sajnálkozott, hogy a keresztény nemzeti kormányzat ilyen kellemetlen helyzetbe hozta az egyházat, és megkérdéze nélkül olyan javaslattal állt elő, amit az eleve nem fogadhat el. Végül is a keresztény nemzeti fajvédelmi szempontok elismerése mellett a keresztény párt és a papképviselők pártállásra való tekintet nélkül — a püspöki kar döntése értelmében — nemmel szavaztak.

A felsőházban azonban a katolikus (és protestáns) egyházfők feltett szándéka volt a javaslat megbuktatása. A felsőházi bizottsági tárgyaláson az ominózus 9. §-t nem fogadták el. Helyette azt javasolták, hogy a zsidó meghatározását szűkítsék: aki maga már keresztény felekezet tagjaként született, vagy élete 7. évének betöltése előtt keresztény felekezet tagja lett, nem számít zsidónak. Továbbá a § végéhez javasolták: akinek két nagyszülője izraelita vallású volt, de ő maga 1941. június 11-e előtt (ti. a javaslat benyújtása előtt) keresztény lett, szintén nem számít zsidónak.¹⁶⁷ A bizottság által átalakított javaslatot a felsőház 1941. június 18-án kezdte tárgyalni. A vitában Serédi fejtette ki az egyház véleményét. Ünnepelesen kijelentette, hogy az egész püspöki kar nevében elutasítja a javaslatot, mert azt veszélyesnek tartja. Egyházi szempontból azért, mert sérti az egyház jogait, annak hitelveit, a házasság szentségét,

¹⁶⁴ Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Felsőházi irományok. (tovább: FI 1939.) V. köt. 293. sz. 53—72.

¹⁶⁵ Az adatokat közli *Lévai Jenő*: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp. 1947. 313—314. A kérdésnek egyébként újabban igen szerteágazó és ellentmondásos irodalma van.

¹⁶⁶ KN 1939. X. köt. 204. ü. 1941. július 1. 378.

¹⁶⁷ FI 1939. V. köt. 238. sz. 102—109.

korlátozza a keresztények jogait és szabadságát a házastárs megválasztásában. Nemzeti szempontból pedig veszélyes azért, mert nem szolgálja a család intézményének megszilárdítását, hanem azt tovább züllesztí.¹⁶⁸ Az egyházfők által vezetett ellenállás azonban vereséget szenvedett. A törvényjavaslatot a felsőház 65 szavazattal 53 ellenében elfogadta. Annyit sikerült elérni, hogy a módosító javaslatok közül 77:50 arányban megszavazták azt a megszorítást, hogy akinek két nagyszülője zsidó volt, de maga 7 éves kora előtt kikeresztelkedett, nem számít zsidónak.¹⁶⁹

A katolikus egyháziak ellenállásának mérlege e téren vajmi kevés eredményt mutat. A kudarc okait a primás az 1941 őszi püspöki konferencián ismertette: „A házasságról szóló 1894: XXXI. tc. kiegészítését és módosítását célzó törvényjavaslat felsőházi tárgyalásánál — tekintve, hogy a javaslat a szentségi házasságra is vonatkoztatott három házassági akadály felállításával beleütközik abba a hitgizagságba, hogy a szentségeket Krisztus Urunk bizonyos megszorításokkal az egyház kizárólagos hatáskörébe utalta; tekintve, hogy tehát a javaslatban olyan súlyos elvi kérdéstről van szó, amelyben katolikus emberek között véleménykülönbség nem lehet —, a kifelé való megnyilatkozásban is szükséges egyöntetű katolikus állásfoglalás végett bátor volt a püspöki kar tagjaihoz, valamint a régi tanítórendek főnökeihez köriratot intézni. . . Most felhasználja az alkalmat, hogy az irányában megnyilatkozó bizalomért, eljárása helyeslő támogatásáért, a felsőházi tárgyalásokon való szíves megjelenésért, valamint az imponáló egységes állásfoglalásért hálás köszönetet mondjon. Azoknak távolmaradását természetesen vele együtt senki sem vehette, nem is vette rossz néven, akiknek erre arányosan súlyos okuk volt (kor, betegség vagy más igen súlyos ok). Azonban — sajnos — akadtak olyan egyházi férfiak is: felsőházi tagok, akik minden komoly ok nélkül vagy egyáltalán meg sem jelentek a tárgyalásokon, vagy legalábbis a szavazásra nem jöttek be, sőt akadt egy olyan is, aki a szavazás kezdetén egy oszlop mögé állt, és csak a szavazás után jött elő. Pedig, ha ezek megjelentek és leszavaztak volna, a javaslat sorsa más irányt vett volna. Ezekről, akik Krisztusnak és Szentegyházának ügyét csúfosan cserbenhagyták, többet nem szól, mert szégyenli magát. Az ítélet nem reá tartozik. Intézzék el ügyüket Istennel, és — ha tudják — tegyék jóvá cselekedetüket azok előtt, akiket megbotránkoztattak.”¹⁷⁰

A harmadik zsidótörvénynél elszenvedett vereség után a katolikus egyházfők nem szólaltak fel a többi, a zsidók jogait tovább korlátozó törvények vitájában. 1941 december elején a kultuszminiszter benyújtotta „Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról” szóló törvényjavaslatot. Ez az 1894: XLIII. tc.-t hatálytalanította, amely annak idején liberális szellemben rendelkezett a zsidó vallás recepciójáról. Az

¹⁶⁸ Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Felsőházi napló. (Tovább: FN 1939.) II. köt. 49. ü. 1941. július 18. 282—286.

¹⁶⁹ A három zsidótörvény létrejöttét és az egyházi magatartást katolikus szemszögből elemzi *László T. László*: Szellemi honvédelem, 43—68. A törvényt lásd Magyar Törvénytár. 1941. évi törvénycikkek. 1941: XV. tc. A házassági jogról szóló 1894: XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. Bp. 1942. 56—66.

¹⁷⁰ EPL Ppki jkv. 1941. október 8. 1/d. pont.

izraelita felekezetet az új törvény a bevett státusból (amit a keresztény egyházak élveztek) visszaminősítette törvényesen elismert felekezetté. Ennek konzekvenciájaként megszüntették az izraelita hitfelekezet két tagsági helyét a felsőházban.¹⁷¹ Hasonlóképpen passzivitást mutattak „A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól” szóló törvényjavaslat tárgyalásakor is. Ez a törvény a zsidók ilyen ingatlan-szerzését tiltotta és meglévő ingatlanainak kisajátítását irányozta elő.¹⁷²

5. A Magyar Szent Kereszt Egyesület és az egyház

A katolikus püspökök a II. zsidótörvény érvénybe lépése után gyakorlati lépéseket tettek a kikeresztelkedett zsidók érdekeinek védelmére. A kezdeményezés a konvertitáktól indult ki. Báró Kornfeld Móric zsidó származású katolikus vallású nagytőkés, felsőházi tag — aki a Weiss Manfréd családhoz tartozott — 1939 tavaszán megalakította a Magyar Szent Kereszt Egyesületet, amelynek célja a zsidótörvények által érintett katolikusok védelme volt. A szervezet anyagi terheit kezdetben kizárólag Kornfeld báró viselte. A „szervezetnek nagy szerepe volt abban, hogy a katolikus egyházfők egy része igyekezett interveniálni legalább ezek sorsának enyhítésére”.¹⁷³

1939 őszén Kornfeld báró beadványt intézett a püspöki karhoz, amelyben felhívta a figyelmet „a katolikus hitre tért zsidókra, kik a zsidótörvény következtében a zsidóknál is rosszabb helyzetbe kerültek. Róluk senki sem gondoskodik, míg a zsidó hiten maradottakat a világ zsidói hathatós akcióval támogatják. Szükségesnek látja egy egyházi és világi férfiakból álló bizottság megalakítását, amely a zsidótörvény által érintett katolikusokat elsősorban erkölcsi védelemben részesítené... E bizottság intézkedéseinek végrehajtására és az adminisztratív munkák vezetésére talán a Szent Kereszt Egyesület kínálkozik, amelynek tagjai önként jelentkezett konvertiták, és elnöke a hercegprimás megbízásából dr. Almásy József központi szemináriumi vicerektor”.¹⁷⁴ A püspöki kar felkérésére gróf Zichy Gyula kalocsai érsek vállalta a bizottság megalakítását és egyházi, pontosabban püspökkari felügyeletét.¹⁷⁵ A konzervatív-legitimista Zichy érsek kezdettől tartózkodó volt az ellenforradalmi rezsim iránt (ezért is akarták megakadályozni érseki kinevezését), és még inkább megvetette a náci és nyilas irányzatokat. Így szívesen vállalta ezt a feladatot is.

¹⁷¹ KN 1939. XII. köt. 232—236. ü. 1941. december 5—17., 427—588. old.; FN 1939. III. köt. 65. ü. 1942. június 9. 27—28. Az 1942: VIII. tc. és az 1942: XXI. tc.

¹⁷² KN 1939. XIII. köt. 258. ü. 1942. május 28. 265—284. Az 1942: XV. tc.

¹⁷³ *Vida István*: Id. mű, 373. old.; *Cavallier József*: A Püspöki Kar és a Magyar Szent Kereszt Egyesület embervédő munkája. In: *Meszlényi Antal szerk.: A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 149.

¹⁷⁴ EPL Ppki jkv. 1939. október 3. 19. pont.

¹⁷⁵ *Meszlényi Antal*: Zichy Gyula kalocsai érsek lélek- és embermentő akciója. In: *Meszlényi Antal szerk.: A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 97—113.

A püspökkari bizottságot Zichy érsek még 1939 karácsonya előtt megalakította, összesen 22 taggal. Elnöke Zichy Gyula kalocsai érsek, főtitkára Cavallier József volt. Tagjai a következők: Almásy József, Badalik Bertalan domonkosrendi szerzetes (a későbbi tartományfőnök, majd veszprémi püspök), Baranyay Jusztin cisztercita egyetemi tanár, Bíró Balázs, a közigazgatási bíróság ítélembírája, Blaskó Mária katolikus író, Eckhardt Sándor budapesti egyetemi tanár, P. Jánosi József S. J. tanár, Katona Jenő, Károlyi Józsefné grófnő, Kiss Géza nyugalmazott számtanácsos, Kray István báró, legitimista képviselő, Marcell Mihály plébános, Mészáros János esztergomi kanonok, volt budapesti általános érseki helytartó, Molnár Kálmán pécsi jogtanár, Ripka Ferenc volt fővárosi főpolgármester, Slachta Margit szociális nővér, a Szociális Testvérek Társasága főnöknője, Schrotty Pál ferences szerzetes, Tiefenthaler József és Varga Béla plébánosok, és végül Zsitvay Tibor képviselő.¹⁷⁶ A bizottság formális megalakulására a püspöki kar jóváhagyása után, 1940. április 29-én került sor. A névsorból kitűnik, hogy abban klerikusok és világiak, szerzetesek és politikusok egyaránt jelen voltak, mégpedig főként a haladó katolikus táborból. Ezek a személyiségek vállalták az embertelenséggel való szembenállás keresztényi kötelességét, s ennek erkölcsi jelentősége még akkor is óriási, ha politikai pályájuk a jövőben sokfelé ágazott.

A püspökkari bizottság megegyezett abban, hogy a mentési munkában nem tesznek különbséget zsidó és keresztény, katolikus vagy protestáns konvertita között. Az egyházi bizottság gyakorlatilag egybeolvadt a Szent Kereszt Egyesülettel, annak mintegy irányító szerve volt. Az egyesület egyházi elnökét, azaz lelkész-vezetőjét, Almásy Józsefet Serédi hercegprímás nevezte ki, a világi elnököt választották. 1940 decemberében Zichy érsek javaslatára a Szent Kereszt Egyesület világi elnöki posztjára Cavallier Józsefet, a püspökkari bizottság főtitkárát választották meg. Az egyesület induló taglétszáma 1939-ben 114 fő volt, ez 1941-ben 1948-ra, 1944-re pedig már 7301 főre emelkedett. A rendelkezésre álló összegek is gyorsan nőttek: 1939-ben 378, 1941-ben 37 993, 1944-ben pedig 411 843 pengő volt a bevételük. A munkaszolgálatosok felszerelésére pedig ezen túl 500 000 pengőt fordítottak.¹⁷⁷ Az anyagi fedezet nagy részét a Weiss Manfréd-csoport bocsátotta rendelkezésükre. A közös cél szolgálatában szoros kapcsolatot létesítettek már 1939-ben az Izraelita Pártfogó Irodával, és annak vezetőjével, Weiss Edit bárónővel. A mentési akciók gyakorlati irányítója Cavallier volt, aki az előbb említett szervezetek mellett baráti kapcsolatban állt Stern Samuval, a budapesti zsidóság vallási vezetőjével is. A munka vidékre is kiterjedt. Egyházi vezetéssel Szegeden, Győrött, Pécsen, Nagykanizsán, Nagyváradon, Kassán és Szombathelyen alakultak meg a Szent Kereszt Egyesület helyi csoportjai.

A kalocsai érsek 1939 karácsonyán megrázó hangú szózatban közölte a nyilvánossággal, hogy az egyház nem hagyja cserben a törvény által érintett híveit, és

¹⁷⁶ EPL Ppki jkv. 1940. március 13. 30. pont.

¹⁷⁷ Cavallier József: Id. mű, 153.

ismertette a bizottság célkitűzéseit.¹⁷⁸ Ennek lényege az volt, hogy fellépnek a hatóságok és a munkáltatók túlkapásai ellen, ingyenes jogi tanácsadást, anyagi segítyezést, a külföldről, főként Szlovákiából idemenekült 20 000 zsidónak menedékjog és elhelyezés biztosítását teszik lehetővé. Az érsek az 1940 tavaszi püspöki konferenciának számolt be a megkezdett munkáról. Előadta, hogy kérvények tömege érkezett hozzá. A panaszok zöméből kitűnik, hogy a közületek a törvény szándékán és kifejezett intézkedésein túlmenően bocsátják el a zsidó származású alkalmazottakat és tisztviselőket. Ezzel szemben az egyesület az igazoláshoz szükséges papírok megszerzésében segít, erkölcsi és anyagi támogatást nyújt.¹⁷⁹ A püspöki kar a jelentést tudomásul vette, és köszönetét fejezte ki a kalocsai érseknek.

Zichy érsek azonban hamarosan tapasztalhatta, hogy a humanitárius akcióknak csekély eredményük van. Elkésérítette, hogy legnemesebb törekvéseit a közöny, a minden oldalról megnyilvánuló ellenállás és az államhatalom cinikus viselkedése fogadta. Ennek leküzdésére saját erőit gyengének, a bizottság munkáját pedig elégtelennek ítélte. Ezért a püspöki kar együttes fellépésére gondolt, s ennek szükségességét a hercegprimáshoz intézett átiratában ismertette. Serédi azonban nem értett egyet a kalocsai érsek javaslatával.¹⁸⁰ Ezeket Zichy az 1940 őszi püspökkari konferenciához intézett memorandumában megismételte. Mint korábban már volt róla szó, a többség a közös tiltakozó körlevél, tehát a nyílt fellépés gondolatát nem tartotta időszerűnek és célravezetőnek.¹⁸¹

1942 májusában elhunyt Zichy Gyula érsek. A püspöki kar utódjául a Szent Kereszt Egyesület védnökeként báró Apor Vilmos győri megyéspüspököt kérte fel.¹⁸² Közben Almásy József is az ismertetett okok miatt megvált az egyesület lelkész-elnöki tisztétől. A hercegprimás az ő utódjaként P. Jánosi József S. J. egyetemi címzetes rendkívüli tanárt nevezte ki.¹⁸³ A feladatok közben egyre sűrűsödtek. 1942-ben zsidó munkaszolgálatosok tömegeit vezényelték a keleti frontra, s ez újabb kegyetlenkedésekkel párosult. Fenyő Miksa, szintén konvertita nagytökés, 1942. október 30-án levélben kérte a hercegprimást a közbelépésre. Serédi tartózkodó válaszában közölte, hogy már eddig is minden tőle telhetőt megtett az üldözöttek védelmében.¹⁸⁴

1944. március 19-én a németek megszállták az országot, és közreműködésükkel napirendre került a létükben eddig nem veszélyeztetett zsidó tömegek deportálása.

¹⁷⁸ Nemzeti Újság, 1939. december 24.

¹⁷⁹ A Tiso vezette fasiszta Szlovénországban már az 1940-es évek elején megkezdődött a zsidóság elhurcolása és likvidálása. (Ugyanez történt Dél-Erdélyben, illetve Romániában és az usztasák vezette Horvátországban.) Nálunk a törvény értelmében azt kellett igazolni, hogy ki nem zsidó. Így gyakorlatilag mindenkinek be kellett mutatni származását. Lásd EPL Ppki jkv. 1940. március 13. 30. p.

¹⁸⁰ *Meszlényi Antal*: Zichy Gyula kalocsai érsek lélek- és embermentő akciója, 105. old.

¹⁸¹ EPL Ppki jkv. 1940. október 16. 24. pont.

¹⁸² EPL Ppki jkv. 1942. október 7. 14. pont.

¹⁸³ *Cavallier József*: Id. mű, 151. old.

¹⁸⁴ A levélváltást közli *Tilkovszky Loránt*: Fenyő Miksa és Serédi Jusztnián levélváltása a „zsidókérdésről”. Műhely, 1983. 1. sz. 47–55.

Német parancsra megalakult a Zsidó Tanács, majd Serédi sürgetésére ennek hatásköréből kivették a konvertitákat, és számukra létrehozták a Keresztény Zsidó Tanácsot. A Szent Kereszt Egyesület munkája még inkább megnehezült, és félig illegálisba kényszerült. Fő tevékenységi formája olyan papírok kiadása volt, amelyek némi védelmet jelenthettek az üldözötteknek. Ezek beszerzésében Jánosi páter a pápai nuncius révén segédkezett.¹⁸⁵

A magyarországi zsidóság deportálásával kapcsolatos katolikus egyházi magatartás, továbbá a katolikus egyháziak részvétele az ellenállásban, az üldözöttek mentésében, olyan hatalmas és fontos témakör, aminek komoly tárgyalása meghaladja jelen tanulmányunk kereteit. Nyilvánvaló, hogy e téren még további forrásfeltáró munka szükséges az objektív kép kialakításához.¹⁸⁶ Az ilyen irányú törekvések mind katolikus történészek, mind a marxista történetírás részéről nemcsak nagyfokú alaposítást, hanem kellő körültekintést is igényelnek, hogy ne a sebek feltépéséhez, hanem végleges begyógyításukhoz vezessenek.

Ami a Szent Kereszt Egyesület működését illeti, Szálasi hatalomra kerülése, 1944. október 15. után teljesen megbénult, és hamarosan lehetetlenné vált. Jánosi páter idejének nagy részét a nunciaturán töltötte, és szervezte a nemzetközi mentési akciókat. Cavallier szinte egyedül maradt az egyesület élén, hiszen a vezetők közül többen bujkálni kényszerültek. 1944. november 17-én egy nyilas különítmény megrohanta az egyesület Múzeum körüti helyiségeit, a jelenlevő és nunciusi mentesítő iratokra váró személyeket elhurcolták, Cavalliert pedig fizikailag bántalmazták. Ezzel az egyesület a felszabadulásig beszüntette működését.¹⁸⁷

Йенё Гергеу

ВЕНГЕРСКАЯ КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ И ФАШИЗМ

(Подчёркивая период с конца 1930-ых гг. до 1944-го г.)

(Резюме)

В исторической литературе до сих пор ещё не разработано отношение венгерской католической церкви к отечественным течениям национал-социализма, а в публицистике появляются противоположные упрощённо осуждающие или апологетические мнения. Данная статья попытается показывать сложность, многосторонность этого отношения на основе современной католической печати и изданий, протоколов палаты депутатов и верхней палаты парламента,

¹⁸⁵ P. Jánosi József S. J., továbbá a nunciatura működéséről e téren lásd *Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése (Dokumentumok)*. Történelmi Szemle, 1984. 4. sz. 580—616.; *Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. Bp. 1982.; *Adriányi, Gabriel: Fünzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895—1945*. Mainz 1974.

¹⁸⁶ Lásd *Hetényi Varga Károly: Akiket üldöztek az igazságért*. Bp. 1985.; *Saad Béla: Tíz arckép*. Bp. 1983.; *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok I—III. köt. Szerk. Benoschofsky Ilona—Karsai Elek*. Bp. 1958—1967.

¹⁸⁷ *Cavallier József: Id. mű, 167—168.*

совещаний епископского корпуса и материалов Архива эстергомского примаса. Автор статьи старается доказывать, что *католическая церковь* и подавляющее большинство католической общественности — может быть не в одинаковой мере — были *против националсоциализма*; не только в теоретическом отношении, но и в плане политической программы.

Образ мыслей венгерской католической церкви, в первую очередь высшего духовенства, носил в основном консервативный характер, он был против всякого рода национального, социального и расового крайностей. Венгерская католическая церковь являлась сторонником конституционной, парламентарской монархии, воплощённом в регентстве Хорти, она отвергала как буржуазную демократию так и тоталитарный этатизм. Однако отечественные национал-социалисты, нилашисты не то, что не были антиклерикальными, антирелигиозными, но многие их руководители — ещё в большей мере их массы — вышли из ранних католических движений.

К середине 1930-ых гг. в венгерской католической церкви и в общественно-политическом католицизме возникли три хорошо различимых течения, отличающей чертой которых являлось отношение к тоталитарной диктатуре, нацистам, еврейскому и социальному вопросу. Главной силой *консервативного католицизма* являлись: высшее духовенство, церковная иерархия и христианская партия парламента. Этот консервативный католицизм характеризуется стремлением сохранить существующий легитимизм. Необходимость реформ он оценивал в консервативном смысле слова, однако решительно отказался от фашистской диктатуры, демагогии, расового преследования. В отличии от консерваторов стремления *реформаторского католицизма* были направлены на общественные реформы путём корпоративного осмысления социального вопроса. В области политики он отвергал диктатуру нацистского типа, а конституционный монархический этатизм хотел развивать в направлении христианской демократии, представленной французскими неокатоликами. В результате того, что среди представителей этого направления встречались многие бывшие евреи, которые перешли в католичество, оно решительно отказалось от всякого вида антисемитизма. Со стороны епископского корпуса его деятельность сопровождалась с маленьким одобрением, лучше сказать с оговорками. *Направление, которое приблизилось к фашизму* не нашло поддержки в рядах высшего духовенства, а большинство священников тоже отказалось от установления связей с нилашистами. На путь соревнования с нилашистами вступили в основном некоторые представители ранней католической общественности — в основном руководители христианской муниципальной партии столицы — однако они приспособивались к нилашистам не в социальной демагогии, а в антисемитизме и одобрении диктаторских стремлений. Одна крайняя группа этого направления дошла до самого лагеря нилашистов.

Часть католической церкви и особенно католической интеллигенции подчёркивала первичность *„духовной обороны“* против национал-социализма, и во многих случаях она успешно выступила против „националистического неоязычества“. Однако так невозможно было действительно эффективно сопротивиться духовному заражению, ведь в практических общественных действиях они не солидаризировались с неокатолическими антифашистскими силами. Только некоторые группировки последовательно прогрессивных католиков дошли до участия в *движении за независимость* (в первую очередь те, профессия и положение которых разрешило это), а некоторые их представители принимали участие в *сопротивлении*.

Однако официальная церковь сотрудничала с легальной государственной властью по сути дела до самого прихода к власти нилашистов, поэтому ей пришлось нести определённые последствия этого сотрудничества. Так например половинчатое поведение церкви обнаруживается в первую очередь в связи с т. н. „еврейскими законами“. Депутаты-священники и депутаты христианской партии в основном голосовали в палате депутатов за принятия этих законов, однако высшее духовенство в верхней палате голосовало против третьего еврейского закона. Во всех случаях они выступили в целях сгачения упомянутых законов, но реальный результат показывался только в представлении определённых интересов тех евреев, которые перешли в католичество.

Организация евреев, перешедших в католичество, *Объединение венгерского святого креста* получила моральную и материальную поддержку со стороны католической церкви и её верующих.

Эта организация выступила не раз в интересах перешедших в католичество евреев, а потом всех гонимых. Подробности ее деятельности еще не раскрыты, но уже известно, что во время немецкой оккупации большинство ее руководителей смело выступило против власти, и приняло участие в спасении гонимых.

Gergely, Jenő

L'ÉGLISE CATHOLIQUE DE HONGRIE ET LE FASCISME

(Particulièrement à partir des années 1930 jusqu'à 1944)

(Résumé)

Les spécialistes n'ont pas encore dépouillé les rapports entre l'Église catholique de Hongrie et les courants hongrois du national-socialisme, et les publicistes expriment des opinions contraires, soit une condamnation sommaire, soit d'une tendance apologétique. Dans la présente étude sont dépouillés la presse et les publications catholiques de l'époque, les procès-verbaux de la Chambre des Députés et de la Chambre Haute, les délibérations des conférences des évêques et les documents des archives primatiales d'Esztergom, pour tenter de présenter ces relations dans toute leur complexité et variété et de prouver que la majorité déterminante de l'*Église catholique* et de la vie publique catholique *s'opposait au national-socialisme* même si c'était à des niveaux différents. Cela ne se rapportait pas seulement au niveau des principes, mais aussi au programme pratique.

L'Église catholique hongroise, et en tout premier lieu le clergé supérieur, avait une mentalité fondamentalement conservatrice et s'opposait à toute sorte d'extrémisme national, social et raciste. Elle était adepte de la monarchie constitutionnelle à régime parlementaire, représentée alors par le régime de Horthy, et elle refusait aussi bien la démocratie bourgeoise que l'étatisme totalitaire. Quant aux nationaux-socialistes hongrois, les croix-fléchées, ils n'étaient pas, à quelques exceptions près, contre l'Église et la religion, et même parmi leurs chefs et encore plus dans les masses, beaucoup venaient des mouvements catholiques précédents.

Dans l'Église catholique hongroise et dans la vie publique et politique du catholicisme se formaient vers le milieu des années 1930 trois tendances bien distinctes. Entre elles la ligne de démarcation était marquée par leur manière de juger la dictature totalitaire, les nazis, la question juive et les problèmes sociaux. La force principale du *catholicisme conservateur* se trouvait dans le haut clergé, la hiérarchie et le parti chrétien au parlement se posant comme gardien de la constitution et des effectifs, comme légitimiste. C'est dans un sens conservateur qu'il était pour les réformes sociales, mais s'opposait catégoriquement à la dictature fasciste, la démagogie et le racisme. Le *réforme-catholicisme*, c'est-à-dire le néocatholicisme, par rapport aux conservateurs acculés à la défensive, était pour des réformes en interprétant les problèmes sociaux comme des questions propres à la vocation. Dans la politique il refusa la dictature de type nazi et voulait développer la monarchie constitutionnelle dans le sens d'une démocratie chrétienne selon l'interprétation des néocatholiques français. Plusieurs convertis se trouvant parmi eux, ils s'opposaient catégoriquement à toute forme d'antisémitisme. Dans leurs activités ils recevaient peu d'encouragement de la part du corps épiscopal, plutôt des réserves. La tendance *orientée vers le fascisme* n'était pas appuyé par le haut clergé, la majorité du clergé ne désirait pas avoir des relations avec les croix fléchées. C'étaient plutôt certains dirigeants de la vie sociale catholique d'avant, surtout ceux du parti chrétien communal de la capitale, qui se mirent à concourir avec les nazis, mais s'adaptaient à ceux-ci moins dans la démagogie sociale que dans l'antisémitisme et dans les tendances dictatoriales. Un de leurs groupes extrémistes s'était même joint au camp des croix-fléchées.

Une partie de l'Église catholique et surtout de l'intelligentsia catholique mit l'accent, face au national-socialisme, sur la primauté de la „*défense nationale intellectuelle*” et dans plusieurs cas s'opposait efficacement au «nouveau paganisme tricolore». L'infection intellectuelle ne pouvait pourtant être empêchée efficacement de cette manière, car dans la pratique des actions publiques ils ne voulaient pas s'allier aux forces antifascistes non-catholiques. Seuls quelques groupes des catholiques, progressistes

convaincus, et dont la position et la situation le permettait, adhéraient au *mouvement d'indépendance*, et certains même à la *résistance*.

Toute fois, l'Église officielle collaborait en substance avec le pouvoir d'État légal jusqu'à la prise du pouvoir par les croix-fléchées et devait donc en supporter l'odieux. C'est en tout premier lieu à l'occasion des *lois concernant les juifs* que la position ambiguë de l'Église se fait voir clairement. Dans la chambre des députés, les membres du parti chrétien et les députés-prêtres ont en général voté pour ces lois, tandis que dans la chambre haute le haut clergé a voté contre la troisième loi concernant les juifs. Dans tous les cas ils se prononcèrent pour la modération des lois en question, mais le seul résultat réel en était de représenter certains intérêts des convertis.

L'organisation des convertis au catholicisme, l'*Association Hongroise de la Sainte Croix*, jouissait du soutien moral et matériel de l'Église et des fidèles. Beaucoup d'action furent entreprises dans l'intérêt d'abord des convertis et ensuite en général des persécutés. Les détails des activités de l'Église doivent encore être dépouillés, mais on sait déjà que, pendant l'occupation par les Allemands, la majorité des dirigeants s'opposa avec courage au pouvoir et prit part au sauvetage des persécutés.